

Мікола Хаўстовіч / Mikołaj Chaustowicz

Uniwersytet Warszawski / University of Warsaw

ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-3007-0603>

e-mail: m.khaustovich@uw.edu.pl

Выданні і рукапісы *Гутаркі старога Дзеда*

Editions and Manuscripts of CONVERSATIONS OF THE OLD GRANDFATHER

Wydania i rękopisy GAWĘDY STAREGO DZIADA

З даследаванняў Генадзя Кісялёва і Зінаіды Тальвірскае мы ведалі, што *Гутарка старога Дзеда* была дастаткова папулярнаю ў першай палове 1860-х гадоў, што захаваліся “шматлікія” (sic!) друкаваныя асобнікі, а таксама рукапісныя копіі ў бібліятэках і архівах. Вядома таксама, што “парыжскае” выданне твора мелася ў зборах Вінцэнта Мяніцкага: у чэрвені 1889 г. Браніслаў Эпімах-Шыпіла перапісаў *Гутарку...* у Селігорах, а пазней уключыў яе ў сваю *Bielarusskuju Chrestomatiju* [Хаўстовіч 2017: 217–222, 269–270]. У 1890-я гады (пра час мяркуем на падставе матэрыялаў, якія знаходзяцца побач) атрымаў у свае зборы копію (у самаробным сшытку) таго самага “парыжскага” выдання Аляксандар Ельскі [AGAD 378, 140₁, к. 184–194]. Два друкаваныя выданні – “парыжскае” і “пазнанскае” – ведаў Яўхім Карскі: пра іх ён паведаміў (і коратка ахарактарызаваў) спачатку ў першым томе *Българуссовъ* [1903: 443–445], а пасля ў трэцяй частцы трэцяга тома [1922: 86–87]. На жаль, навуковец не пайнфармаваў пра месцазнаходжанне выкарыстаных асобнікаў твора.

Згадка Рамуальда Зямкевіча пра Вінцэса Каратынскага як аўтара *Гутаркі...* [Земкевіч 1918: 17], згаданыя публікацыі Я. Карскага, а таксама (мажліва) архіў Гальяша Леўчыка сталіся для Максіма Гарэцкага падставаю дзеля ўключэння твора ў раздзел *Вінцэсь Каратынскі ў Хрыстаматыі беларускае літаратуры* [1922: 172] і, вядома, у *Гісторыю беларускае літаратуры* [Гарэцкі 1920: 93–94]. Больш дакладна гісторык літаратуры крыніцаў не называе, але не складана здагадацца, што дзеля *Гісторыі...* ён выкарыстаў цытаты з кніг Я. Карскага, а вось на патрэбы *Хрыстаматыі...* адаптаваў нейкі невядомы сёння рукапіс (магчыма, са збораў Г. Леўчыка)¹. Характарыстыка твора ў М. Гарэцка-

¹ У *Хрыстаматыі* [1922: 172] М. Гарэцкі падае катрэн “Там лоб голяць і муштруюць...”, які ёсць толькі ў двух даступных нам сёння тэкстах *Гутаркі...*: у “Dzienniku Literackim” і г. зв. “уроцлаўскім” рукапісе.

га – у духу сацыялістычных ідэалаў эпохі; падкрэсліваецца таксама адсутнасць у творы ўласнабеларускага патрыятычнага складніка:

Заданні брошуркі – рэволюцыйна-агітацыйныя, але ня столькі беларускія, сколькі польскія. Аўтар кажа аб дужа цяжкой долі беларускага народу пад маскальскім уціскам, пералічвае, колькі ёсць рознага ліха і бяды ад яго: як падаткі, рэкруцкая павіннасць, чыноўнікі, адбіраньне касцёлаў на цэрквы і г. д.; даводзіць, што ў Сэвастопальскую вайну французы ішлі ратаваць палякоў і беларусаў; засьцерагае, каб ня мелі веры папом, быццам маскалі скасуюць паншчыну і г. д., – а ўсё гэта робіць дзеля таго, каб усе беларусы пашлі разам з палякамі, як толькі на вясну “гранець пранцуз, паляк з жаўнярамі”². Ён пацяшае, што пайшоўшы з палякамі, “будзем роўныя з панамі” [Гарэцкі 1926: 140].

Наступнае пакаленне беларускіх гісторыкаў і літаратуразнаўцаў амаль не згадвала ў сваіх працах *Гутарку...*, бо ў эпоху вульгарнага сацыялагізму падобныя тэксты ўспрымаліся адназначна негатыўна:

Польскія памешчыкі ў саюзе з апалячанымі беларускімі памешчыкамі і інтэлігентамі ў імя таго, каб у барацьбе з Расіяй схіліць на свой бок беларускіх сялян, выдаюць рад “беларускіх твораў” антырускага характару³. У перыяд падрыхтоўкі да польскага паўстання ў 1861–1862 гг. былі распаўсюджаны на беларускай мове такія “творы”, як: *Гутарка двух суседаў*, *Гутарка старога дзеда*, *Перадсмяротны разгавор Пустэльніка Пятра*, які жыў пушчы дзевяцьдзесяць год, а памёр маючы сто сорок год, *Крыўда і праўда*, *Гутарка беларуская* і іншыя. Усе гэтыя “творы” напісаны па спецыяльнаму заказу польскіх памешчыкаў і адыгрывалі пэўную сацыяльную ролю. Гэта роля заключалася ў тым, каб пасеяць нацыянальную варожасць паміж рускім і беларускім народамі, узбудзіць нянавісць да Расіі і рускага народа і ўнушыць беларускаму селяніну ілжывую думку, што ён не знойдзе сабе нідзе для сябе лепшай ўлады, чым улада польскіх памешчыкаў. Тут часам знешне робіцца спроба выкрыцця царызма, але дзесяткі разоў паўтараемае слова “маскаль” выдае яго аўтараў з галавой як прагніўшых нацыяналістаў, змешваючых царскае, урадавае з усім рускім [Лушчыцкі 1958: 167].

Вяртанню *Гутаркі...* ў кантэкст беларускае літаратуры паспрыялі юбілейныя мерапрыемствы, звязаныя з угодкамі Powstania Styczniowego – Восстанія 1863 года, якія ў 1963 годзе адзначаліся на дзяржаўным узроўні і, апрача таго, мелі шырокую навукова-даследчую і выдавецкую праграму, што распрацавалі Акадэмія навук СССР, Polska Akademia Nauk, а таксама Акадэміі навук ЛітССР, БССР і УССР.

² Гэты радок ёсць толькі ў “парыжскім” выданні *Hutarki...*

³ Іван Лушчыцкі размяжоўваў, аднак, “беларускія творы” “польскіх памешчыкаў” і “Мужыцкую праўду” Кастуся Каліноўскага. Сённяшнія прарасейскія публіцысты і “гісторыкі” Беларусі гэтага ўжо не робяць: “«Мужыцкая правда» <...> прызывала к барацьбе против русских. Причем не только против русской администрации, а против всех русских. Листовка обращалась к крестьянам не с этнических позиций, в ней не было упоминания, что местные крестьяне – белорусы или литвины”. Гл.: [Гронский 2005: 224–233].

У 1961 г. у беларускамоўным друку з’явіліся два надзвычай важныя артыкулы, у якіх – згодна з трактоўкай Паўстання 1863 года як вызваленчай барацьбы народаў былое Рэчы Паспалітае – давалася цалкам станоўчая характарыстыка *Гутаркі...* і рабіліся спробы атрыбуцыі твора. Абодва даследнікі не былі звязаныя з беларускім акадэмічным асяродкам: Мацей Канапацкі працаваў у беластоцкай “Ніве”, а Генадзь Кісялёў – у Цэнтральным дзяржаўным гістарычным архіве Літоўскай ССР. Склалася парадаксальная сітуацыя: тэкст “прагніўшых нацыяналістаў”, ужо, хіба, канчаткова асуджаны на забыццё⁴, раптам займеў ажно двух – і не абыхікі! – аўтараў: Г. Кісялёў падаваў важкія аргументы на карысць таго, што *Гутарка...* належыць пяру Вінцэнта Дуніна-Марцінкевіча [Кісялёў 1961: 119–138], а М. Канапацкі не менш перакананаўча сцвярджаў, што напісаная была яна Вінцэсем Каратынскім [Канапацкі 1961].

Гіпотэза М. Канапацкага, асцярожна⁵ падтрыманая шэрагам публікацый маладога, але ўжо аўтарытэтнага Адама Мальдзіса [1968: 73–74], стала дамінавальнай у беларускім літаратуразнаўстве: укладальнікі ўніверсітэцкае хрэстаматыі ўключылі ў сваё выданне [*Беларуская літаратура XIX стагоддзя* 1971: 119–120] фрагменты тэксту *Гутаркі...* з *Хрыстаматыі...* М. Гарэцкага, а Уладзімір Мархель змясціў 72 радкі з “парыжскага” выдання ў томіку твораў В. Каратынскага (у раздзеле *Творы, якія прыпісваюцца В. Каратынскаму*) [1981: 153–155, 171].

Упершыню цалкам у беларускім друку⁶ *Гутарка...* была ўзноўленая ў часопісе “Спадчына” ў 1999 г. [Хаўстовіч 1999: 86–105]. Тэкст падаваўся паводле “парыжскага” выдання з далучэннем у спасылках варыянтаў львоўскае газеты “Dziennik Literacki” і “кракаўскага” рукапісу.

У 2008 г., як твор В. Дуніна-Марцінкевіча, *Гутарку...* ўключыў Язэп Янушкевіч у *Збор твораў у двух тамах* (раздзел *Dubia*) Беларускага Дудара. Тут выкарыстоўваецца “парыжскае” выданне⁷; укладальнік падае тэкст як лацінкаў⁸, так і транслітараваны яго варыянт [Дунін-Марцінкевіч 2008: 500–512]. Дадзеная публікацыя перадрукаваная ў адным

⁴ Мяркуем па тым, што *Гутарку...*, а таксама шэраг іншых паўстанцкіх твораў нават не згадаў у сваёй манаграфіі тагачасны дырэктар Інстытута літаратуры Акадэміі навук БССР Васіль Барысенка [1957].

⁵ *Гутарка...* аднесена даследнікам да “твораў польскай арыентацыі”, якія, нягледзячы на тое, што ў іх “асабліва выразна праявіліся шляхецка-нацыяналістычныя і рэлігійна-містычныя погляды правага крыла польскага вызваленчага руху”, “нельга адносіць <...> да твораў выключна рэакцыйных. Крытыкай існуючых парадкаў яны ўзмацнялі ў сялян пачуццё варожасці да прыгонніцтва і самадзяржаўя”. Гл.: [Мальдзіс 1969: 53–54].

⁶ У 1925 г. Аўгусцінас Янулайціс перадрукаваў літаграфію паводле рукапісу, які захоўваўся ў Бібліятэцы Урублеўскіх. Гл.: [Janulaitis 1925: 216–219].

⁷ Каментар, праўда, адсутнічае, але “парыжскі” тэкст лёгка “пазнаецца”.

⁸ З заўважаных мадэрнізацый тэксту адзначым выкарыстанне літары *й*, хоць у выданні 1862 г. яна амаль не ўжывалася: толькі некалькі разоў гук [й] друкар, не маючы адпаведных графем, перадаў адметным чынам – як *й*, *й* ці *и*’.

з тамоў *Залатой калекцыі беларускай літаратуры*, прысвечаным XIX стагоддзю [*Залатая калекцыя...* 2013: 562–569, 838–839].

На жаль, нягледзячы на шэраг важных публікацый⁹, што з’явіліся ў друку за апошнія 50 гадоў, *Гутарка...* усё яшчэ застаецца на перыферыі літаратуразнаўчага даследавання. Галоўная прычына заключаецца ў тым, што ў Беларусі фактычна адсутнічаюць першакрыніцы – і самі выданні, і рукапісныя копіі твора. А гэта значыць, што навукоўцы не валодаюць самым неабходным.

Часткова праблему вырашыў доктар Тамаш Настульчык, супрацоўнік Даследніцкага цэнтра Польскай бібліяграфіі Эстрайхераў (Centrum Badaawcze Bibliografii Polskiej Estreicherów), які здолеў сабраць выяўленыя раней, а таксама выявіць у розных архівах Літвы, Расеі, Польшчы і Беларусі дваццаць два дакументы з тэкстамі *Гутаркі...* Вынікі сваіх даследаванняў навуковец апублікаваў у працы, а ў дадатку да яе змясціў фотакопіі ўсіх вядомых яму друкаваных выданняў і рукапісных копіі беларускага ананімнага твора [Nastulczyk 2017].

Т. Настульчык грунтоўна разгледзеў гісторыю вывучэння *Гутаркі...* беларускімі, польскімі, літоўскімі і расейскімі навукоўцамі. Ён унікальна прааналізаваў непаразуменні ды недакладнасці, якія маюцца ў публікацыях пра выданне твора, і прыйшоў да высновы, што амаль ніхто з даследнікаў (як выключэнне – З. Тальвірская і Г. Кісялёў) не меў магчымасці параўнання друкаваных і рукапісных тэкстаў *Гутаркі...*, што твор характарызаваўся пераважна з ідэйна-палітычнага боку, але не звярталася ўвага на пытанні кнігазнаўчыя. (Недастаткова, на нашу думку, разгледжаны і тэксталагічны аспект). Гіпотэзы навукоўцаў і публіцыстаў адносна часу і месца выдання *Гутаркі...* Т. Настульчык аналізуе крытычна, выяўляе шматлікія хібы і нават, як ён называе, спекуляцыі. Сваіх гіпотэз ён не прапануе, але схіляецца да таго, што “парыжскае” выданне рыхтаваў Браніслаў Шварцэ ў Беластоку, “пазнанскае” – асоба, якая не ведала беларускае мовы, а поўная адсутнасць інфармацыі пра “літаграфію” не дазваляе нават на вылучэнне гіпотэзаў.

Разглядае таксама навуковец праблему аўтарства *Гутаркі...* Дакладней: канспектыўна аналізуе гіпотэзы фактычна ўсіх сваіх папярэднікаў. Аніводная з іх, на яго думку, не пацвярджаецца фактамі; яны заснаваныя ці то на перакананнях іх аўтараў, ці то на чутках, якія кружлялі ў пэўную эпоху і былі занатаваныя сучаснікамі.

Усіх тых, каго “вылучалі” на аўтарства папулярнага ў свой час твора, Т. Настульчык старанна фіксуе, а ў высновах сцвярджае, што спробы ідэнтыфікацыі паэта не прынеслі канчатковага адказу. Следам за польскім навукоўцам і мы пералічым усіх тых, хто называўся аўтарам *Гутаркі...*:

1. Кастусь Каліноўскі (Аскар Авейдэ ў матэрыялах следства) [1965: 99].

⁹ Самая значная з іх – у акадэмічнай *Гісторыі беларускай літаратуры*. Гл.: [Кісялёў 2007: 291–296].

2. Вінцэнт Дунін-Марцінкевіч (даносы жандарскіх агентаў і афіцэраў, Г. Кісялёў) [1961: 126–130].
3. Ян Героўскі (Аляксандар Ельскі ў матэрыялах да бібліяграфіі беларускае літаратуры) [AGAD 378, 140₁, к. 395].
4. Вінцэсь Каратынскі (Я. Карскі [1922: III–3, 86–87], Р. Зямкевіч [1918], М. Гарэцкі [1920: с. 93–94], М. Канапацкі [1961] і інш.).
5. Уладзіслаў Сыракомля (З. Тальвірская) [1967: 59].
6. Браніслаў Шварцэ (Вольга Марозава) [1982: 49–50].
7. Вынік калектыўнай творчасці (Г. Кісялёў) [1961: 128].
8. Пераклад з польскае мовы (З. Тальвірская) [1967: 55–56].
9. Нехта з маладзейшых паэтаў з кола В. Дуніна-Марцінкевіча, У. Сыракомлі, Арцёма Вярыгі-Дарэўскага, В. Каратынскага (М. Хаўстовіч) [1999: 31].

На думку Т. Настульчыка,

пытанне аўтарства застаецца сёння нявырашаным з прычыны недастатковае колькасці крыніц. Наступны матэрыял могуць прынесці перш за ўсё новыя даследаванні <...>. Спробы спекулятыўнага множання ўяўных аўтараў альбо таксама суб'ектыўны пошук усялякіх супадзенняў варта трактаваць вельмі асцярожна, памятаючы, што мы маем справу з стылізаваным тэкстам, які захаваўся ў шматлікіх варыянтах з нявызначанай да канца храналогіяй [Nastulczyk 2017: 32].

Але найважнейшае, як ужо казалася, у публікацыі Т. Настульчыка, – гэта фотакопіі 22 варыянтаў *Гутаркі*... У сувязі з тым, што кніга польскага навукоўца адсутнічае ў бібліятэках Беларусі, лічым патрэбным назваць і дэтальна ахарактарызаваць усе пададзеныя ў ёй дакументы.

1. HUTORKA STAROHO DZIEDA, nakładem A. Kurnatowskiego z Imbierowa pod Obornikami; czcionkami N. Kamińskiego i Spółki w Poznaniu, 1861 г.

Г. зв. “пазнанскае” выданне. Кніжачка без вокладкі. 12 нумараваных старонак памерам 11 см у шырыню і 19 см у вышыню. Друк выразны, паўтлусты, высокае якасці.

Захаваўся адзін асобнік¹⁰; выяўлены на пачатку (?) 1960-х гадоў Г. Кісялёвым у Дзяржаўным архіве Расейскае Федэрацыі: фонд 109 [Третье отделение Собственной Его Императорского Величества канцелярии], вопіс 36 [1 экспедиция. 1861 г.], справа 322 [О девице Марцынкевич в Минске, которая чрезмерно выказывала польский патриотизм] (Государственный архив Российской Федерации¹¹, ГАРФ, ф. 109, оп. 36, 1 экспед. 1861, д. 322) і змяшчала шэраг дакументаў пра дачку В. Дуніна-

¹⁰ Іншы асобнік выдання захоўваўся колісь у бібліятэцы Б. Эпімаха-Шыпілы. Гл.: [Старонка вопісу бібліятэкі..., online]. Цікава, што для *Bielarusskoj Chrestomatiji* ён перапісваў *Гутарку*... з асобніка В. Мянціцкага.

¹¹ У савецкі час: Цэнтральны дзяржаўны гістарычны архіў Кастрычніцкае рэвалюцыі ў Маскве.

Марцінкевіча¹². Справа была заведзеная 1 ліпеня 1861 года адначасна са справаю 323 [*О пении гимнов в Минске, о панихиде Лелевелю и о книго-продавце Валицком*]. Абедзве справы апавядаюць пра антыўрадавья выступленні ў Мінску, пачынаючы ад сярэдзіны чэрвеня 1861 г. Калі і чаму “пазнанскае” выданне было далучана да справы 322, нам высветліць не ўдалося. Але вельмі верагодна, што жандары канфіскавалі яго падчас арыштаў і ператрусаў менавіта ў Мінску (ці Мінскай губерні) у 1861–1862 гг. У справе, якая налічвае 83 аркушы, *Hutorka staroho dzieda* змешчана як апошні дакумент (арк. 78–83v).

2. HUTARKA STAROHO DZIEDA, Paryż 1862 г. Lutego 27 (15) dnia.

Г. зв. “парыжскае” выданне. Кніжачка з вокладкай. 24 нenumараваныя старонкі памерам 7,5 см у вышыню і 9,5 см у шырыню. Друк не вельмі выразны, асобныя радкі ў катрэнах не выраўненыя па вертыкалі.

Асобнік захоўваецца ў Дзяржаўным гістарычным архіве Літвы¹³ ў фондзе 1248 [*Временный полевой аудиторiat при штабе командующего войсками Виленского военного округа (1863–1911)*], вопіс 2 [*Следственные дела участников восстания 1863 г.*], справа 1497 [*Дѣло временнаго полеваго аудиторіата виленскаго военного округа о дворянинѣ Минской губерніи Алоузиу Витковскомѣ*], арк. 234–247v (Lietuvos valstybės istorijos archyvas, LVIA, f. 1248, ap. 2, b. 1497, l. 234–247v).

3. HUTARKA STAROHO DZIEDA, Paryż 1862 г. Lutego 27 (15) dnia.

Г. зв. “парыжскае” выданне. Кніжачка без вокладкі. 24 нenumараваныя старонкі памерам 7,5 см у вышыню і 9,5 см у шырыню. Друк не вельмі выразны, асобныя радкі ў катрэнах не выраўненыя па вертыкалі.

Асобнік захоўваецца ў Дзяржаўным гістарычным архіве Літвы ў фондзе 438 [*Виленская следственная комиссия по политическим делам при Виленском генерал-губернаторе для разбора дел об участниках восстания 1863*], вопіс 1, справа 290 [*Справа пра ксяндза Дусьмінскага касцёла Гаплевіча і былога ксяндза віленскага Святаянскага касцёла Бішэўскага*], арк. 16 (1–12v)¹⁴ (LVIA, f. 438, ap. 1, b. 290, l. 16 [1–12v]).

¹² Справу ўпершыню выкарыстаў Г. Кісялёў [1961: 119–138].

¹³ У савецкі час: Цэнтральны дзяржаўны гістарычны архіў Літоўскай ССР.

¹⁴ Да справы далучаны аркуш паперы, на якім напісана: “*Разказы Старики. Гутарка Старага Дзеда*. Стихотворение въ родѣ поэмы написанное Бѣлорусскимъ языкомъ латинскими буквами, напечатано въ Парижѣ въ 1862 г. февр 27 (15). По бумагѣ и шрифту можно заключить, что стихотворение это напечатано въ Варшавѣ, Вильно или въ какомъ нибудь другомъ городѣ Западной Россіи. Содержание его возмутительное: въ немъ поносятся Русскіе власти и чиновники, представляются бедствія крестьянъ отъ Русс. чиновниковъ и проч. Начинается оно такъ: «Эй добрые люди, скажите мнѣ // Что это на светѣ будетъ. // Развѣ Богъ не змиоется надъ нами // И дозволитъ пропасть подъ Москалями», т. е. подъ владѣльчествомъ Русскихъ” (арк. 12).

4. HUTARKA STAROHO DZIEDA, Paryż 1862 r. Lutego 27 (15) dnia.

Г. зв. “парыжскае” выданне. Ненумараваныя старонкі памерам 7,5 см у вышыню і 9,5 см у шырыню. Друк не вельмі выразны, вялікая колькасць радкоў у катрэнах не выраўненая па вертыкалі. Тут знаходзяцца асобныя аркушы двух асобнікаў, сшытых разам: старонкі 1–12 і 19–24 аднаго ды 1–6 і 13–24 старонкі другога.

Захоўваюцца ў Нацыянальным гістарычным архіве Беларусі ў Гродне, фонд 1 [Канцелярыя Гродненскага губернатара], вопіс 22 [1851–1870], справа 1121 [Дело о обезоруживании местного населения, об освобождении от занимаемых должностей “неблагонадежных” лиц, приближении к г. Гродно батареи и принятии других мер для борьбы с готовящимся восстанием. 14 апреля 1861 – 8 июля 1866 г.], арк. 401–418v (НГА РБ у Гродне, ф. 1, воп. 22, спр. 1121, арк. 401–418v).

5. Od staraho dzieda. Hutorka staraho Dzieda na Biełarusi, [без м. і г., літаграфія].

Кніжачка без вокладкі. 16 нумараваных старонак памерам 13 см у шырыню і 23,5 см у вышыню. Адбітак выразны, даволі высокай якасці.

Асобнік захоўваецца ў Дзяржаўным гістарычным архіве Літвы ў фондзе 1248 [Временный полевой аудиторiat при штабе командующего войсками Виленского военного округа (1863–1911)], вопіс 2 [Следственные дела участников восстания 1863 г.], справа 1497 [Дѣло временнаго полеваго аудиторіата Виленскаго военнаго округа о дворянинах Минской губернии Алоизіи Витковскомъ], арк. 61–68v (LVIA, f. 1248, ap. 2, b. 1497, l. 61–68v).

Літаграфію ў архіве выявіла ў 1960-я гады (?) З. Тальвірская. У сваім артыкуле яна згадала пра яе: “При обысках <...> обнаруживали <...> как печатные, так и литографированные и в рукописных копиях” [1967: 44], падаючы пры гэтым архіўны адрас – ЦГИА ЛитССР, ф. 1248, оп. 2, д. 1497, лл. 61–66 (насамрэч: 61–68v). Даследніца меркавала, што літаграфію выдала рэвалюцыйная арганізацыя Мінскай губерні [1967: 50]. Яна апісала выданне, якое “имеет как бы введение, которое называется *Od starago dzieda*” [1967: 51], і працытавала ў перакладзе (не зусім дакладным!) асобныя ягоныя фрагменты. Звярнуўшы ўвагу, што гаворка ва ўступе ідзе пра замену “маскалямі” ў беларускіх гутарках слова “ojczyzna” на “rańszuzna”, яна прывязала датаванне публікацыі да падзей лета 1861 г., калі, як сцвярджае, назіралася “натравливание мужиков на помещиков” [1967: 52]. Апрача таго, З. Тальвірская палічыла літаграфію (разам з г. зв. “кобрынскім” рукапісам) “наиболее ранними”, бо “в текстах печатных имеются значительные дополнения о крестьянской реформе”, а таксама і тое, што дадзены варыянт *Гутаркі старога Дзеда* створаны і выдадзены прыхільнікамі Людвіка Мераслаўскага, бо толькі тут (у перадапошняй страфе) згадваецца гэты дзеяч эміграцыі [1967: 58, 62].

На жаль, беларускія даследнікі не звярнулі ўвагі ні на тэкст, змешчаны ў літаграфіі, ні на архіўную справу, дзе яна (літаграфія) захавалася. У справе, праўда, няма звестак ні пра аўтара (-ў) твора, ні пра яго выдаўцоў, але з яе можна сёе-тое даведацца пра тых, хто распаўсюджваў розныя выданні *Гутаркі...*, а магчыма, і выдаваў іх. Прынамсі, варта больш пільна прыгледзецца да жыцця і дзейнасці былога студэнта Маскоўскага ўніверсітэта і актыўнага ўдзельніка рэвалюцыйных падзей на Міншчыне і Магілёўшчыне Ігната Пякарскага, які перадаваў праз Алаіза Віткоўскага “літографированные тетради, возмутительного содержания” Альфрэду Ратынскаму, што жыву у маёнтку Краснае Вілейскага павета. Што цікава: і І. Пякарскі, і А. Ратынскі ўдзельнічалі ў паўстанні. Але нягледзячы на тое, што першы з іх быў пад судом у Магілёве, а другі “ушелъ въ шайку и пропалъ без вести”, у вядомых нам спісах паўстанцаў 1863–1864 гг. яны не значацца [*Genealogia Polaków*, online].

Т. Настульчык сцвярджае, што Г. Кісялёў ведаў архіўную справу, у якой захавалася літаграфія, але палічыў выданне за “рукапісны ва-рыянт” [Nastulczyk 2017: 10]. Аднак гэта не так. Вядомы беларускі даследнік, безумоўна, ведаў гэтую справу, але не працаваў з ёю грунтоўна. Пра гэта сведчыць тое, што ён працытаваў у кнізе *Сейбіты вечнага* (у артыкуле *В. Дунін-Марцінкевіч і паўстанне 1863 г.*, апублікаваным у пятым нумары часопіса “Полымя” за 1961 год, цытата адсутнічае) фрагмент прадмовы *Od staraho dzieda* паводле іншае справы, пазначаючы, што гэты тэкст захоўваецца ў ЦДГА ЛітССР, фонд 1248, вопіс 1, спр. 22, а. 10¹⁵. У дадзенай справе ідзе гаворка (сярод іншага) пра тое, як пры ператрусе 9 сакавіка 1863 г. у маёнтку Эміліі Бандзінскае Шыласяды, што ў Трокскім павеце, быў знойдзены аркуш, відаць, з літаграфаванага выдання *Hutorki staraho dzieda na Biełarusi*, уласна, прадмова да выдання – *Od Staraho dzieda*. Прычым, тэкст прадмовы займае дзве поўныя старонкі аркуша¹⁶, а г. зн., што ў маёнтку Э. Бандзінскае захоўвалася картка з нейкага іншага, невядомага нам літаграфаванага выдання. Тое, што гэта літаграфія, не выклікае сумнення, хоць падчас ператрусу яна і названая рукапісам:

9 Марта произведенъ былъ у помѣщицы Бондзинской обыскъ, причемъ въ занимаемыхъ ею комнатахъ найдено: 1). рукопись *Слово стараго дѣда*, написанная для крѣстьянъ съ цѣлію возбудить въ нихъ враждебныя чувства къ правительству, которому приписывается по этой рукописи намереніе поссорить въ здешнемъ крае крѣстьянъ съ помѣщиками и, пользуясь этимъ, погубить обѣ стороны [LVIA 1248-1-22, l. 6].

¹⁵ Сёння – LVIA.

¹⁶ У вядомай нам літаграфіі прадмова займае першую старонку (24 радкі) і 7 радкоў на другой старонцы. У літаграфіі, знойдзенай у доме Э. Бандзінскае, на першай старонцы размешчаны 21 радок, а на другой – 22, г. зн., што выданні друкаваліся на паперы рознага фармату.

Зусім верагодна, што ў маёнтак Шыласяды аркуш з літаграфіі трапіў выпадкова: у гэтым рэгіёне славянскага насельніцтва было няшмат. І нават сама гаспадыня маёнтка не зразумела, калі верыць сказанаму ёю падчас следства, сэнс твора: “найденное у нее возмутительное сочинение она получила отъ неизвестнаго крестьянина и сама не поняла его содержания” [LVIA 1248-1-22, l. 164v].

Звернем яшчэ ўвагу на тое, што “літаграфія Э. Бандзінскае” не з’яўляецца дакладнаю копіяю прадмовы з вядомае “літаграфіі А. Віткоўскага-І. Пякарскага”. Мы налічылі амаль два дзясяткі адрозненняў. Прычым, “літаграфія Э. Бандзінскае” больш “пісьменная” (асабліва гэта датычыць расстаноўкі знакаў прыпынку і ў кароткага), правільная з пункту гледжання мовы. Напрыклад, яўная апіска ў рукапіснай копіі літаграфіі з Бібліятэкі акадэміі навук Літвы імя Урублеўскіх “chachoczyć paruhaјuczysia” ў ёй адсутнічае: “chachoczyć paruhaјuczysia”.

Цікава і тое, што ўсе вядомыя сёння тэксты прадмовы *Od staroho dzieda* з’яўляюцца копіямі “літаграфіі А. Віткоўскага-І. Пякарскага”, а не “літаграфіі Э. Бандзінскае”. Мяркуем, што “літаграфія Э. Бандзінскае” (калі сапраўды існавала такая літаграфія, а не толькі аркуш-улётка прадмовы да выдання двух гутарак і малітвы *Boże szto Polszcze...*) магла быць тым выданнем (хутчэй: часткай выдання), з якога царская адміністрацыя Мінскай губерні зрабіла дзве транслітараваныя копіі.

6. *Hutorka staroho dzieda*, „Dziennik Literacki” (Lwów) 1861, nr 89 (8 listopada), s. 714-716.

Апрача тэксту твора ў газеце ў зноскы даецца кароткі моўны каментар.

7. *Od staroho dzieda. Hutorka staroho dzieda na Bielarusi*.

Г. зв. “рукапісная копія літаграфіі”. Сшытак на 28 нумараваных старонак памерам 17 см у вышыню і 11 см у шырыню.

Тэксты твораў, на нашу думку, скапіраваныя з літаграфіі – назавём так – “А. Віткоўскага”, але маюць шэраг адрозненняў. Пададзім важнейшыя: прапушчаныя словы, знакі прыпынку, а таксама не заўсёды паслядоўнае адлюстраванне аканья. Захоўваецца ў Бібліятэцы акадэміі навук Літвы імя Урублеўскіх, ф. 22, спр. 2 [Дзьло по донесенію Начальника Ковенской Губернии, съ предоставленіемъ тетрадей возмутительнаго содержания, представленныхъ однодворцемъ Гацевичемъ], арк. 34-48 (LMAVB, f. 22, b. 2, l. 34-48). Выяўлены У. Абрамавічусам (з пазначэннем архіўнага адрасу справы наступным чынам: “в секретном деле Канцелярии Виленского военного губернатора, Бх 89, с. 11-26”) [Абрамавичюс 1949:80].

Дакументы справы сведчаць, што сшытак быў скрадзены ў падарожных адна-дворцам Вікенціем Гацевічам у снежні 1861 г. у карчме Лупянка блізу Нава-Александрэўска [да 1836 г. называлася Езяросы, даўняе мястэчка гістарычнае Браслаўшчыны; пераіменаванае на загад Мікалая І у гонар сына Аляксандра. Сёння – Зарасай (літ.: Zarasai)].

8. *Hutarka staroho Dzieda.*

Г. зв. “лепельскі” рукапіс. Аркуш паперы памерам 33,5 см у вышыню і 22 см у шырыню, запісаны з абодвух бакоў.

Захоўваецца ў Дзяржаўным архіве Расейскае Федэрацыі ў фондзе 109 [*Третье отделение Собственной Его Императорского Величества канцелярии*], вопіс 36 [*1 экспедиция. 1861 г.*], у справе 303, ч. 6 [*О политических беспорядках в Западных губерниях. По Витебской губернии*], арк. 121–121v (ГАРФ, ф. 109, оп. 36, 1 экспед. 1861, д. 303, ч. 6, л. 121–122v), якая была заведзена 29 сакавіка 1861 г. *Hutarka staroho Dzieda* была далучана да “отношения”¹⁷ полацка-віцебскага архіепіскапа Васіля Лужынскага ад 15 мая 1862 г. обер-пракурору Сінода Аляксею Ахмату, у якім паведамлялася, што твор шырокавядомы ў Лепельскім павеце. Рукапіс выявіў у 1960-я гады Г. Кісялёў, хоць адно толькі згадаў пра яго ў сваёй публікацыі ў часопісе “Полымя” (1961, № 5, с. 127).

9. *Hutoryka staroho dzieda 1861 r. z Kobrynia.*

Г. зв. “кобрынскі” рукапіс. Два аркушы паперы памерам 28,5 см у вышыню і 22,5 см у шырыню, запісаныя з абодвух бакоў. Угары першага аркуша дата: “13 serwsa”.

Захоўваюцца ў Дзяржаўным гістарычным архіве Літвы ў фондзе 378 [*Канцелярия Виленского, Ковенского и Гродненского генерал-губернатора. 1768–1915. Политический отдел. 1864*], справа 106 [*О дворянине Радомской губернии Опочинского уезда Константинъ Лопатецкомъ*], арк. 12–13v (LVIA, f. 378, PS. 1864, b. 106, l. 12–13v). Копію выявіў у 1960-я гады Г. Кісялёў [1963: 140].

10. *Гуторка старога Дзieda.*

Г. зв. *першая мінская транслітараваная копія літаграфіі*. Сем аркушаў паперы памерам 31 см у вышыню і 19,5 см у шырыню; тэкст запісаны каліграфічным грамадзянскім пісьмом з абодвух бакоў.

Захоўваецца ў Дзяржаўным архіве Расейскае Федэрацыі ў Маскве ў фондзе 109 [*Третье отделение Собственной Его Императорского Величества канцелярии*], вопіс 36 [*1 экспедиция. 1861 г.*], у справе 322 [*О девице Марцынкевич в Минске, которая чрезмерно выказывала польский патриотизм*], арк. 16–22v (ГАРФ, ф. 109, оп. 36, 1 экспед. 1861, д. 322, л. 16–22v).

Транслітараваная копія літаграфіі¹⁸ (без празаічнага ўступу *Od staraho dzieda*) змешчана ў дадатку да рапарту (арк. 10–15) мінскага губернскага жандарскага штаб-афіцэра палкоўніка Б. Рэйхарта ад 17 лютага 1862 года, у якім даводзілася, што ў напісанні *Гутаркі старога Дзieda* на падставе падабенства з *Ідыліяй* можна падазраваць В. Дуніна-Марцінкевіча:

¹⁷ Праваслаўныя святары (благочинныя) мелі абавязак сачыць за ўчынкамі палякаў-католікаў і дасылаць рапартаў архіепіскапу, які на аснове гэтых рапартаў пісаў “отношения” обер-пракурору Сінода.

¹⁸ Мае шэраг адрозненняў ад вядомае літаграфіі.

Вредна эта девица Марцинкевич здесь и не мешало бы ее удалить, а между тем высшее местное начальство дозволило ей заниматься обучением детей нежного возраста, и можно себе вообразить, что она им проповедует. От роду ей около 26 лет, характера дерзкого и решительного, а идеи унаследовала от отца. Этот мелкопоместный помещик Минского у. пишет и распространяет патриотические сочинения, недавно ездил в Варшаву, а возвратившись, отправился, с дозволения временного военного губернатора Минской губ., в губ. Ковенскую, Виленскую и Витебскую: цель этой поездки, как полагать надобно, – распространить революционные идеи, особенно в губ. Витебской. Между изданными им сочинениями одно на местном наречии под заглавием *Селянка* весьма сходно в слоге с представляемыми при сем в копии появившимися тут литографированными стихами и, наверное, принадлежащими ему же, дерзко противу правительства и возмущающие крестьян написаны собственноручно для простого народа их языком, которым Марцинкевич хорошо владеет [*Революционный подъем...* 1964: 542].

Інфармацыю пра рукапіс падае З. Тальвiрская [1967: 43].

11. Гуторка старога Дзеда.

Г. зв. другая мiнская транслiтараваная копія літаграфіі. Восем аркушаў паперы памерам 37 см у вышыню і 23 см у шырыню; тэкст запісаны каліграфічным грамадзянскім пісьмом з абодвух бакоў.

Захоўваецца ў Расейскім дзяржаўным гістарычным архіве ў Пецярбурзе ў фондзе 1282 [*Канцелярыя міністра внутрэнних дел*], вопіс 1 [1812–1917 гг.], справа 25 [*Переписка с генерал-губернатором, военными и гражданскими губернаторами Западных губерний о принятии мер к прекращению <...> антиправительственных выступлений и пропаганды в этих губерниях*], арк. 232–239v (Российский государственный исторический архив, РГИА, ф. 1282, оп. 1, д. 25, л. 232–239v).

Транслiтараваная копія літаграфіі (без праяічнага ўступу *Od staraho dzieda*) зроблена, магчыма, з тае самае літаграфіі, што і папярэдня, хоць прынцыпы транслiтарацыі розныя. Копію заверыў мiнскі віцэ-губернатар Аляксандар Лучынскі. Інфармацыю пра рукапіс падае З. Тальвiрская [1967: 43].

12. Hutorka staraho dzieda.

Г. зв. кракаўскі рукапіс. Чатыры аркушы паперы памерам 20,5 см у вышыню і 13 см у шырыню; тэкст запісаны з абодвух бакоў (адварот апошняга аркуша без тэксту).

Захоўваецца¹⁹ ў Ягелонскай бібліятэцы, сiгнатура 9288^{III} [*Wiersze różne przesłane Józefowi Bohdanowi Zaleskiemu*], k. 85–88 (Biblioteka Jagiel-

¹⁹ У складзе сшыта-склеенага збору рукапісных, друкаваных і літаграфаваных аркушаў паперы рознага фармату. Пераважна копіі твораў Уладзіслава Сыракомлі, Вінцэнта Поля, Севярына Гашчынскага, Юльяна Нямцэвіча, Юльяна Корсака (*Wiersz na śmierć Dominika Moniuszki*), Гераніма Кайсевіча, Нарцызы Жміхоўскае, Дэатымы; пераклад на польскую мову *Слова пра паход Ігаравы*; шэраг украінскамоўных твораў, а таксама народных песняў. Апрача *Гутаркі старога*

łońska w Krakowie, BJ, sygn. 9288^{III}, k. 85–88). Дасланы ці перададзены невядомым Юзафу Багдану Залескаму (1802–1886).

13. *Hutorka staroho dzieda.*

Г. зв. *уроцлаўскі руканіс*. Два аркушы паперы памерам 26,5 см у вышыню і 21 см у шырыню; тэкст запісаны з абодвух бакоў (адварот апошняга аркуша без тэксту).

Захоўваецца ў Бібліятэцы Нацыянальнага інстытута імя Асалінскіх, сінатура 14708/III: *Wiersze różne zebrane przez Marcelego Michała (ojca) i Stanisława Marcelego (syna) Nałęcz-Dobrowolskich*, k. 133–135 (Biblioteka Zakładu Narodowego im. Ossolińskich we Wrocławiu, ZNiO, sygn. 14708/III, k. 133–135).

Hutorka staroho dzieda не перапісаная, а ўкладзеная ў “анталогію”²⁰, г. зн. аркушы рукапісу паходзяць, магчыма, нават з 1860-х гадоў. Звяртае на сябе ўвагу дата на доле трэцяе старонкі – “1861 г. 9 Maia”.

Рукапіс выявіў Т. Настульчык.

14. *Hutarka staroha dzieda.*

Рукапіс Б. Эпімаха-Шыпілы. Перапісаўшы ў 1889 годзе *Гутарку старога Дзёда* паводле “парыжскага” выдання, Б. Эпімах-Шыпіла ўключыў яе ў рукапісную анталогію *Biełaruskaja chrestamatuja*.

Захоўваецца ў Беларускаім дзяржаўным архіве-музеі літаратуры і мастацтва (БДАМЛіМ) у фондзе 66 [*Бэндэ Лукаш Апанасавіч*], вопіс 1, адзінка захавання 1256 [*Б.І. Эпімах-Шыпіла. Беларуская хрэстаматыя. Аўтограф*], арк. 3г–10г.

15. *Hutorka Staroha dzieda.*

Рукапіс А. Ельскага. Сшытак на дванаццаці старонках, папера памерам 17,5 см у вышыню і 11,5 см у шырыню (адварот апошняга аркуша без тэксту). На вокладцы рукою Аляксандра Ельскага: “*Hutorka Staroha dzieda*. 1862 г. była drukowana w Paryżu”.

Захоўваецца ў Галоўным архіве даўніх актаў у Варшаве: фонд 378 [*Archiwum Prozorów i Jelskich*], № 140₁ [*Materyały bibliograficzne z zakresu literatury białoruskiej zbierane przez Al. Jelskiego*], арк. 184–194 (Archiwum Główne Akt Dawnych w Warszawie, AGAD, sygn. 378, nr 141₁, k. 184–194).

дзёда ў зборніку змешчаны гімн *Boże, szto Polszy...* (68–69) – варыянт “парыжскага” выдання, але без апошняе страфы.

²⁰ Складаецца з трох частак (тамоў), усяго 440 старонак (т. I – 144 с., т. II – 74 с., т. III – 222 с.). Аркушы рознага памеру з тэкстамі вершаваных твораў, лістоў і нататак сшыты-склеены ў тры сшыткі. Шмат якія тэксты датаваныя: самы ранні паходзіць з 1846 г., найпазнейшы – 1950 г. Пераважная большасць твораў ананімная, але ёсць і вядомых аўтараў XIX стагоддзя: Адама Міцкевіча, Вінцэнта Поля, Зыгмунта Красінскага, Уладзіслава Сыракомлі, Аляксандра Пушкіна (фрагмент *Яўгена Анегіна*), а таксама шэраг украінскіх народных песняў (*Oj w mesteczku Beresteczku*). Даволі шмат дакументаў паходзіць з 1860-х гг. Храналагічны прынецп размяшчэння дакументаў складальнікамі не выкарыстоўваўся.

16. Od staryha dzieđa. Hutorka staroha dziada na Białorusi.

Рукапіс Беларускага музею ў Вільні. Тэкст занатаваны (з невялікімі зменамі) паводле літаграфіі (аднак адсутнічае *Malitwa dzisiejszaja: Boże szto Polszcze...*) напрыканцы XIX – у пачатку XX стагоддзя²¹ ў зборніку польскіх, беларускіх, украінскіх і расейскіх вершаваных твораў і фальклорных тэкстаў (арыгінальная нумарацыя: с. 84–102). Выяўлены У. Абрамавічусам [1949: 80].

Захоўваецца ў Бібліятэцы акадэміі навук Літвы імя Урублеўскіх, фонд 21 [*Vilniaus baltarusių fondas*], справа 927, арк. 42r–51r (Lietuvos mokslų akademijos Vrublevskių biblioteka, LMAVB, f. 21, ap. 927, l. 42r–51r).

17. Hutorka staraho Dzieđa na Biełarusi.

Машынапіс Т. Урублеўскага. Дакумент на падставе рукапіснае копіі літаграфіі (гл. пазіцыю 7) з праўкамі Тадэвуша Урублеўскага (1858–1925), падрыхтаваны, на нашу думку, дзеля публікацыі ў зборніку *Karo Archyvas*. Гл.: A. Janulaitis, *Spausdintieji ir nespausdintieji 1863–64 m. sukiūtimo raštai, Karo Archyvas*, t. 1, Kaunas 1925, s. 216–219. Выяўлены У. Абрамавічусам [1949: 80].

Захоўваецца ў Бібліятэцы акадэміі навук Літвы імя Урублеўскіх, ф. 9, спр. 146, с. 1–12 (LMAVB, f. 9, b. 146, l. 1–12).

18. Skažéće dóbryie luži...

Заніс Э. Кліха. Фрагмент (32 радкі) *Гутаркі старога Дзеда*, запісаны Эдвардам Кліхам на пачатку XX стагоддзя на Наваградчыне.

Надрукаваны Эдвардам Кліхам [1907:65–66].

19. Hutorka staroha dzieđa. 1863 hodzie było paustannie proci Maskaloi. Drahuny, dn. 16/VIII – 33 hodu.

Рукапіс Язэна Малецкага. Фрагмент (38 радкоў) *Hutorki staroha dzieđa*, запісаны Я. Малецкім у 1933 годзе на Дзісеншчыне.

Рукапіс захаваны ў архіве этна-музыкалага Антона Грыневіча ў папцы *Сборы фольклорных матэрыялаў невіданых аўтараў*: Інстытут літоўскае літаратуры і фальклору, фонд *Фальклорныя калекцыі Беларускага музею ў Вільні* (Vilniaus baltarusių muziejaus tautosakos rinkiniai, LTR), сінатура 7579 III–9, с. 7–7v (Lietuvių Literatures ir Tautosakos Institutas, LLTI, b. 7579–III–9, l. 7–7v). Выяўлены Вячаславам Мартысюком.

20. Хутёръ Старого дѣдѣ: Писалъ бѣлорусскій мужикъ.

Расейскі пераклад гутаркі. Два аркушы паперы памерам 35 см у вышыню і 22 см у шырыню; тэкст з абодвух бакоў. Мае шматлікія праўкі, нанесеныя іншаю рукою.

Захоўваецца ў Дзяржаўным гістарычным архіве Літвы ў фондзе 439 [*Архив музея графа Михаила Муравьева. 1830–1915*], вопіс 1, справа 11 [*Повстанческие документы периода восстания 1863 года*], арк. 54–55v (LVIA, f. 439, ap. 1, b. 11, l. 54–55v).

²¹ Уладас Абрамавічус датуе зборнік канцом XIX ст. [Абрамавічюс 1949: 80]. Т. Настульчык – другой паловай XIX ст. [Nastulczyk 2017: 12].

Рукапіс выявіла З. Тальвірская, не звярнуўшы, аднак, увагі, што гэта пераклад твора на расейскую мову. Даследніца (хіба, правільна) залічыла яго да дакументаў, канфіскаваных паліцыяй падчас ператрусаў, хоць аніякія матэрыялы архіўнае справы²² гэта і не пацвярджаюць. Т. Настульчык справядліва падкрэсліў, што “nie stanowi on prostej transkrypcji jednej ze znanych wersji białoruskich, lecz jest to raczej niezbyt udana próba adaptacji czy przekładu tekstu na język rosyjski (być może zabawa literacka, ciekawostka oparta na próbach stylizacji językowej?)” [2017: 13].

21. [Mikalojus Akelaitis], *Gromata Wylniaus Senelio. Pasaka Senelio Surasze Wargdienelis isz Lietuwos.*

Арыгінал літоўскага варыянта *Гутаркі...* (а таксама *Ліста Старога з Вільні*). Рукапіс на чатырнаццаці аркушах паперы памерам 18 см у вышыню і 11,5 см у шырыню; тэкст з абодвух бакоў.

Захоўваецца ў Дзяржаўным гістарычным архіве Літвы ў фондзе 378 [*Канцелярия Виленского, Ковенского и Гродненского генерал-губернатора. 1768–1915. Политический отдел. 1861*], справа 16, частка 2, арк. 5–18v (LVIA, f. 378, PS. 1861, b. 16–2, l. 5–18v). У дадзенай справе знаходзяцца матэрыялы следства пра спробу надрукаваць у Мемелі (Прусія, сёння: Клайпеда, Літва) *Гутарку старога Дзеда ў перакладзе М. Акялайціса на літоўску мову*. Чатыры дакументы з гэтае справы надрукаваныя ў зборніку *Революционный подъем в Литве и Белоруссии в 1861–1862 гг.: Материалы и документы* (Москва 1964, с. 22–27, 30).

22. [Mikalojus Akelaitis], *Gromata Wylniaus Senelio. Pasaka Senelio Surasze Wargdienelis isz Lietuwos.*

Копія літоўскага варыянта *Гутаркі...* (а таксама *Ліста Старога з Вільні*). Рукапіс на чатырнаццаці аркушах паперы памерам 17 см у вышыню і 10,5 см у шырыню; тэкст з абодвух бакоў.

Захоўваецца ў Дзяржаўным архіве Расейскае Федэрацыі: фонд 109 [*Третье отделение Собственной Его Императорского Величества канцелярии*], вопіс 36 [*1 экспедиция. 1861 г.*], справа 165 [*О предупреждении к провозу из-за границы в Западные губернии возмутительного воззвания, напечатанного в Мемеле на литовском языке в типографии Борха и о прикосновенных к этому делу студенте Буцкевиче, помещике Монтевилле, Катутисе и женщине Гицене*], арк. 91–104v (ГАРФ, ф. 109, оп. 36, 1 экспед. 1861, д. 165, л. 91–104v).

Справа распачатая 22 мая 1861 года. У ёй – матэрыялы следства пра спробу надрукаваць у Мемелі *Гутарку...* у перакладзе М. Акялайціса на літоўскую мову. Два дакументы з гэтае справы надрукаваныя ў збор-

²² У дадзенай справе сабраны разнастайныя дакументы і матэрыялы (77 аркушаў), якія былі канфіскаваныя ў паўстанцаў. На жаль, не захавалася ніякіх сведчанняў пра іх уладальнікаў, пра тое, калі і пры якіх абставінах яны трапілі ў рукі жандараў ці паліцыі.

ніку *Революционный подъем в Литве и Белоруссии в 1861–1862 гг.: Материалы и документы*, Москва 1964, с. 21–22, 27–29.

З дваццаці двух варыянтаў *Гутаркі...*, якія захаваліся і выяўленыя даследнікамі, найбольшую каштоўнасць дзеля тэксталагічных, крыніцазнаўчых і атрыбуцыйных даследаванняў маюць толькі дванаццаць (1–13²³, 20). Бо пазнейшыя копіі ды вусныя ўзнаўленні канца XIX – першае трэці XX стагоддзя могуць адно пасведчыць, што твор быў вядомы калекцыянерам ды навукоўцам²⁴, а таксама тое, што і праз некалькі дзесяцігоддзяў захоўваўся ў народнай памяці.

Перш за ўсё мы выключаем з нашага аналізу рукапісныя копіі Б. Эпімаха-Шыпілы, А. Ельскага, рукапіс Беларускага музею ў Вільні, машынапіс Т. Урублеўскага, а таксама запісы Э. Кліха і рукапіс Я. Малецкага. Бо яны ўзноўлены паводле друкаваных выданняў²⁵; памылкі альбо свядомае перайначванне тэксту не можа “паспрыяць” справе даследавання гісторыі напісання твора. У кантэксце нашае працы не маюць важнага значэння і фалькларызаваныя пераказы *Гутаркі...* у XX ст.

Па-за межамі нашага даследавання, на жаль, застаецца і літоўскі пераклад твора. Наколькі нам вядома, апрача цалкам няўдалага тлумачэння на расейскую мову, выкананага на патрэбы следства і надрукаванага ў *Зборніку дакументаў музея графа Мураўёва [Літовскія пісьма... 1906: 33–35]*, а таксама падрадкавага перакладу 50 радкоў твора, змешчанага ў артыкуле З. Тальвірскае [1967: 32], ні па-беларуску, ні па-расейску *Pasaka Senelio* не друкавалася. Сёння патрэбны як пераклад літоўскага твора, так і параўнальна-тэксталагічны аналіз беларускага і літоўскага варыянтаў. Гэта можа дапамагчы ў вырашэнні атрыбуцый *Гутаркі...* А сёння відавочна толькі тое, што асноўны тэкст беларускае *Гутаркі...* ўзнік да сярэдзіны сакавіка 1861 г., а найбольш верагодна – яшчэ ў 1860 г.

Варта таксама колькі слоў сказаць пра ўкраінскія вершаваныя пракламацыі часоў Паўстання. Прафесар Нацыянальнага педагогічнага ўніверсітэта імя М. Драгаманава Людміла Іванова сцвярджае, што было іх шмат: “У 1861–62 рр. це були такі відозви: *Знайте, люди, для чого цар військо тримає, Хмара часів минулих і сучасних, Поради старого діда, До*

²³ Пазіцыі 2–4 – гэта “парыжскае выданне *Hutarki...*”

²⁴ У Беларускаім дзяржаўным архіве літаратуры і мастацтва [БДАліМ 66–1–993, с. 3–8] захоўваецца машынапісная копія *Гутаркі...*, а таксама копія гутаркі *Ці знаеце, мае дзеці...*, якія на падставе сваіх ранейшых запісаў выканаў у 1950-я гг. (дагаванне архівістаў) Л. Бэндэ. Архіўны адрас адсутнічае, але пазнака “№ 232” на першай старонцы дазваляе меркаваць, што вядомы вульгарызатар карыстаўся матэрыяламі Канцылярыі міністра ўнутраных спраў [РГИА 1282–1–25]. Параўнанне тэксту Л. Бэндэ з г. зв. другой мінскай транслітараванай копіяй літаграфіі пацвярджае нашае дапушчэнне.

²⁵ Копіі Б. Эпімаха-Шыпілы і А. Ельскага – паводле “парыжскага” выдання; рукапіс Беларускага музею ў Вільні і рукапіс Т. Урублеўскага – літаграфіі ці яе копіі.

козаків, які нині селяни, *Голос Шевченка із Сібіру, Всім і кожному передаючи в волості, Польща наша нашим царством буде, Русинський народ, Рекрути*” [Іванова 2013: 183]. Крыху ніжэй яна падае цытату з украінскага твора, на якую не можам не звярнуць увагі: “Крикнем всі в одні слова: нехай Польська буде знова, бо як станем полякамі, будем рівні із панами” [Іванова 2013: 183]. Пры гэтым яна спасылаецца на архіў ІІІ аддзялення: “ДАРФ в Москві, фонд 109, І эксп., оп. 1862, спр. 62–65”. Тут, відаць, нейкая памылка: наўрад ці вершаваны тэкст, працытаваны даследніцаю, можа знаходзіцца ажно ў чатырох архіўных справах. Да таго ж, паводле *Электронных вопісаў ДАРФ* у фондзе 109 (воп. 37 [1862]) маюцца толькі справы 63 [*О беспорядках, допущенных в Киевском Кадетском Корпусе Св. Владимира*] і 65 [*По поводу распространившегося по всему Новороссийскому краю слуха о переводе из г. Одессы в г. Николаев Университета*] [*Электронные описи*, online]. На жаль, мы не змаглі спраўдзіць інфармацыю Л. Івановае, ці сапраўды існаваў украінскі пераклад *Гутаркі старога Дзеда?* Аднак ведаем, што ўкраінскія творы, шмат у чым блізкія беларускім, сапраўды пашыраліся. Маем на ўвазе гутаркі *Знайте, люде, для чого цар висько трымаць і Наступаць туча: Туча прошедших и настоящих времен*, выяўленыя у сакавіку 1862 г. у в. Расошкі Уманскага павета [ГАРФ 109–37–228; ЦДІАК Украіны 442–812–4, арк. 43–44, 37–42]. Гэта, вядома, арыгінальныя творы, але, на нашу думку, уплыў *Гутаркі...* адчуваецца. Пададзім некалькі фрагментаў [Фрем Запорожець 2013: 44, 47, 48, 49, 50, 51]:

А знаёте ж, мыли браты,
Як прыйшлося до того,
От треба вам розказаты
Слова дида мого. <...>
Видтогди-то Украина
Голосить почала,
Що проклята ж та година,
Як Москва нас взяла.
Видтогди вже и паны намы
Владиты почалы,
Бо им на то цары самы
Позваляты сталы.
Дужчый став душыть слабшого,
А той ныжчых давят,
Москаль все для взятку свого
Началныкив ставыт. <...>
За нас также паны хтилы
И свою кров ляты,
Но мы за то их ловылы
Ну ж в суд прыставляты.
Ляхы то нас хтят увольныты,
Не московский цар,
З нымы то нам треба жыты,
Щоб знов не був свар.
Чумаки ж се трохи зналы,

Як в Севастополи
Найбільш за то воювалы,
Щобы из неволи
Выпустыв цар Польшу, Лытву,
Русь и Украину,
А мы шлим за них молитву
Во всяку году.
То все ляхы напросылы,
Протерпившы много,
Трыдцят лит в чужыни жылы
Видцуравшысь свого. <...>
Москаль все робыт лескамы,
Хоть ся пидсидаф,
Побачыте, що зробыт з намы,
Як нас загнудзаф.
Бо вин завше хытрошамы
Вси дила провадыть,
Гирше з ным, як из ляхамы,
Мужыкови зладыть. <...>
А подати як станут браты
З старога й з малаго,
Тогди то будемо знаты
Мылость цара свого.
Акцыз на силь и вид водкы,
Недоимок много,

Оплат вид чумацькой ходкы –	Рвут, як кисть собаки, <...>
А це все для чого? <...>	В висько там и паньски диты
Знаѣте, як пип их стане	Мусят поступаты,
В церкви помынаты,	Салдатом перш тра службыты,
Хрестянын аж обивяне,	Закым чын достаты.
Докучыт стояты. <...>	А тут усе мужыкамы
Воны навет нашу виру	Диры запыхають,
Зовсим изминылы.	Обдырают податямы,
Опысать то – жаль папыру,	В рекруты прыймают.
Чого мы дожылы.	Выбырайте тепер, люде,
Служба Божа не набожна,	А казкы не гудьте,
Попы сяки-таки,	Як вам лутше жыты буде,
С кого тилькы ино можна	То так соби будьте.

Асабліва выразна пра тое, што ўкраінскі аўтар быў знаёмы з беларускамоўнымі творамі Паўстання, сведчаць наступныя радкі:

Билорусьци тепер самы
 Сталы говорыты,
 Що им лутше б с полякамы
 В братной згоди жыты.

[Фрем Запорожець 2013: 47].

Магчыма, пад псеўданімам Фрем Запорожець хаваўся нехта з сяброў Ogólu, студэнт аднаго з расейскіх універсітэтаў. Менш праўдападобна, што аўтар украінскага твора выпадкова пазнаёміўся з літаграфіяй *Hutorka staraho Dzieda na Bielarusi* (менавіта з гэтым варыянтам, бо толькі тут акрэсліваецца ў пэўнай ступені ідэнтычнасць Дзеда). Пра аўтара і час напісання ўкраінскага твора можам меркаваць па словах спраўніка Уманскага павеата:

По рассмотрении смысла стихов и наречия, на котором они писаны, ясно видно, во-первых, что они составлены личностью католического исповедания, слабо знающего малороссийское наречие, что доказывают слова, подчеркнутые мною в рукописи красными чернилами, и написаны с целью нарушить спокойствие простого народа, что сочинитель их, как бы для блага предлагая изводить (москалей) русских и соединиться с католическим населением; и во-вторых, что стихи эти написаны давно, или долгое время находились в употреблении, что доказывает измятость, неопрятность и загрязнивший вид рукописи” [Фрем Запорожець 2013: 39].

Супаставіўшы дванаццаць варыянтаў твора, мы палічылі патрэбным падзяліць іх на пяць груп.

Да першае (А) групы мы адносім варыянты тэксту літаграфаванага выдання:

А 1 – літаграфія.

А 2 – рукапісная копія літаграфіі.

А 3а і А 3б – транслітараваныя копіі невядомай сёння літаграфіі

А 3 – “першая мінская транслітараваная копія літаграфіі” і “другая мінская транслітараваная копія літаграфіі”).

Тэксты гэтае групы ў цэлым адпавядаюць (з невялікімі выключэннямі) варыянтам іншых групаў. Прынамсі, **В**. Асноўная адметнасць групы **А** – наяўнасць штрафы, у якой просьба “правільна” адказаць на пытанне “рэферэндума” дапаўняецца заклікам далучыцца да Людвіка Мераслаўскага з жаўнерамі, г. зн. да паўстання. Больш значныя адрозненні маюцца з варыянтамі групаў **С**, **Д** і **Е**.

Ёсць падставы лічыць, што гэтая рэдакцыя твора – самы ранні, першасны варыянт *Гутаркі старога Дзеда*.

У асобную групу (**В**) мы палічылі патрэбным аднесці два рукапісы, якія хоць і даволі блізкія да групы **А**, але ў іх адсутнічае характэрная штрафа, у якой згадваецца Л. Мераслаўскі²⁶.

1. **В 1** – “кобрынскі” рукапіс.

2. **В 2** – “лепельскі” рукапіс гутаркі (з “донесенія” В. Лужынскага).

Трэцюю (**С**) групу складаюць наступныя друкаваныя і рукапісныя варыянты:

1. **С 1** – “пазнанскае” выданне.

2. **С 2** – публікацыя ў львоўскай газеце “Dziennik Literacki”.

3. **С 3** – “уроцлаўскі” рукапіс (з “анталогіі” Налэнч-Дабравольскіх).

4. **С 4** – “кракаўскі” рукапіс (са збораў Ю.Б. Залескага).

Гэтыя варыянты *Гутаркі...*, апрача таго, што з’явіліся ў друку ў 1861 г., маюць характэрныя пазнакі-даты: у “анталогіі” Налэнч-Дабравольскіх – “1861 г. 9 Маіа”. Асноўнае, што вылучае тэксты гэтае групы ад іншых, – гэта наяўнасць строф, у якіх ідзе гаворка пра ўяўны “рэферэндум” і просьба пакінуць піць гарэлку, каб “rozumu nie zduruci”, як давядзецца выбіраць сабе “dolu”. Уласна, дзеля гэтага і пісалася *Гутарка старога Дзеда*. Важнае таксама тое, што ва ўсіх іх маюцца “дадаткі”, якія відавочна былі дапісаныя пасля абнародавання царскага маніфеста ад 19 лютага 1861 года.

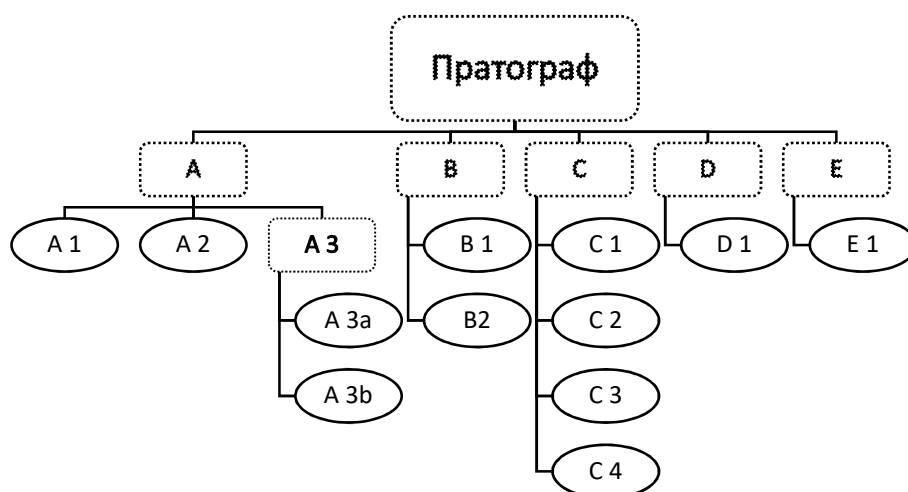
Чацвёртая група (**Д**) – гэта расейскі пераклад твора – *Хутёръ Старого дѣды. Писальъ бѣлорусскій мужикъ*. Адпавядаючы ў асноўным “пазнанскаму” выданню, дадзены варыянт асобнымі строфамі збліжаецца з “парыжскім” (гаворка пра тыя пяць строф, якія вылучаюць гэтае друкаванае выданне). Больш за тое: расейскі пераклад мае дзве штрафы, якія адсутнічаюць ва ўсіх іншых вядомых сёння выданнях і рукапісах, але выдатна дапаўняюць згаданыя вышэй пяць строф “парыжскага” выдання. Калі дапусціць, што пераклад зроблены з пэўнага беларускага арыгіналу, то можна думаць, што існаваў яшчэ адзін варыянт твора.

Да апошняе, пятае (**Е**) групы мы аднеслі “парыжскае” выданне. Асноўная адметнасць – скасаваныя ў двух месцах згадкі пра “рэферэндум”, а таксама наяўнасць пяці строф, у якіх ідзе гаворка пра тое,

²⁶ Калі варыянты групы **А** паходзяць ад рукапісу, які мог быць аўтарскім ці блізкім да аўтарскага і адно “сапсаваныя” штрафой, дзе згадваецца Л. Мераслаўскі, то варыянты групы **В** узноўлены “на слых” паводле гэткага ж самага (падобнага) рукапісу.

што вольнасць сялянам жадалі даць “добрыя паны”, а вымусілі маскаля гэта зрабіць “пранцузы” – пераможцы крымскае вайны. Тэкст, выдавочна, перапрацаваны пасля апублікавання рэформы 19 лютага 1861 года.

Схематычна гэта можна падаць наступным чынам. ([Рукапісы] А, В, С, D і E – гэта невядомыя сёння копіі пратографа.).

На нашу думку, у 1860 – пачатку 1861 года на аснове першаснага тэксту *Гутаркі...* (відаць, не пратографа, а пэўнае копіі) рыхтавалася літаграфаванае выданне твора, якое мы аднеслі да групы **А**. Яшчэ З. Тальвірская сцвярджала, што літаграфія і “кобынскі” спіс – гэта найбольш раннія варыянты беларускага твора. І аргументавала гэта тым, што яны найбольш адпавядаюць літоўскаму *Pasaka Senelio Surasze Wargdienelis isz Lietuwos* [1967: 52]. Пагаджаемся з дадзенай думкай. Не прычынь гэтаму і наяўнасць у літаграфіі штрафы²⁷ з заклікам далучыцца да жаўнераў Л. Мераслаўскага, г. зн. да паўстання, што ў пэўнай ступені парушае лад твора, скіраванага на “падрыхтоўку” сялян да “рэферэндума”. (Афіцэрская школа Л. Мераслаўскага дзейнічала з 1859 года і рыхтавала яна, вядома, не агітатараў рэферэндума, а менавіта кіраўнікоў паўстанцкіх аддзелаў). З. Тальвірская справядліва звярнула ўвагу, што ў “тэкстах печатных” маюцца “значительные дополнения о крестьянской реформе”; г. зн. узніклі яны пасля таго, як царскі маніфест ад 19 лютага 1861 года быў абнародаваны.

А вось у літаграфіі, а таксама ў тэкстах групы **В** і асобных тэкстах групы **С**²⁸ мы не знаходзім радкоў, у якіх ішла б гаворка пра сялянскую рэформу 1861 года: тут адназначна сцвярджаецца: маскалі хочучь, “Каб

²⁷ Яна магла быць дададзена падчас падрыхтоўкі літаграфіі да друку.

²⁸ У шасці згаданых намі строфах “пазнанскага” выдання і ў анталогіі Налэнч-Дабравольскіх можна бачыць сялянскую рэформу як факт рэчаіснасці, што ўжо адбыўся: “Patul Maskala prasili, // Pakul nas nie|uwalnili”.

nas ranu piŋnowali”, г. зн. пра аніякае скасаванне паншчыны аўтар (ці аўтары) яшчэ не чулі.

Усё гэта можа быць сведчаннем таго, што *Гутарка...* ўзнікла напярэдадні рэформы 19 лютага 1861 года і адна з першых рэдакцый твора зафіксаваная ў літаграфіі.

Сёння вядомы чатыры варыянты гэтае рэдакцыі: сама літаграфія (LVIA, f. 1248, ар. 2, b. 1497), рукапіс (LMAVB, f. 22, b. 2), які – вельмі верагодна – з’яўляецца копіяй літаграфіі, а таксама “кірылічная” транслітарацыя (у двух варыянтах) блізкага (але не ідэнтычнага!) да літаграфіі спісу твора (ці – хутчэй – іншай літаграфіі) (Рукапіс ГАРФ, ф. 109, оп. 36: 1 экспед., 1861 г., д. 322; РГИА, ф. 1282, оп. 1, д. 25).

Увогуле, для гэтае групы тэкстаў характэрна больш-менш паслядоўнае адлюстраванне на пісьме акання. Гэта найбольш поўна выяўляецца ў самой літаграфіі: *od staraho, sabie, mahiŋach, patreba, Palak, Mas-kal, dabra* і інш. (але: *blokotu, Ojczyzna, hutorki, po, pomochczy, toho* і інш.). У рукапісе аканне перадаецца радзей. Тое самае можна сказаць і пра транслітараваныя тэксты: праўда, тут на адлюстраванне акання, магчыма, уплывала расейская мова пісараў. Транслітарацыі, дарэчы, зробленыя паводле аднаго і таго ж асобніка літаграфіі, але рознымі людзьмі: копія жандарскага палкоўніка Б. Рэйхарта выканана малав вопытным пісарам: спалучэнне *dzie-* ён часта перадаваў як *dzie-*, *-сса* як *-цця* ці *цься*, *-наіе* як *-наіе*, *й яе вь* ці як *у*. Другая транслітараваная копія, прызначаная для канцылярыі міністра ўнутраных спраў і завераная мінскім віцэ-губернатарам А. Лучынскім ды прыгатаваная – вельмі верагодна! – на аснове папярэдняе, крыху па-іншаму перадае названыя спалучэнні: *dzie-* як *дзь-*, *-сса* як *-цця*, *-наіе* як *-наіе*, *й яе вь* і як *у*, хоць гэта паслядоўна не вытрымліваецца і пісар часта паўтарае тое самае напісанне, што было ў зыходнай копіі. Варта было памыліцца “транслятару” палкоўніка Б. Рэйхарта, як тое самае паўтараў²⁹ пісар віцэ-губернатара А. Лучынскага: гл., напрыклад, перастаўленыя радкі ў страфе “И|пранцузь якъ робиу згоду” альбо памылковае напісанне *шолдзы* (замест *szoldry*).

Сцверджанне палкоўніка Б. Рэйхарта, што копія прыгатаваная паводле літаграфіі, выклікае пэўныя пытанні: 1. Чаму ў транслітараваным тэксце адсутнічае праявічны ўступ *Od staraho dzieda?*; 2. Чаму назва твора падаецца недакладна (замест *Hutorka staraho Dzieda na Biełarusi – Гуторка старога Дзьда?*); 3. Чаму гутарка *Czy znajecie, mai dzieci* падпісана *Dzied*, хоць у вядомай літаграфіі, а таксама ў рукапісе такога подпісу няма.

Маем падставы меркаваць, што мінскія жандары мелі ў сваім распараджэнні ці то нейкую іншую літаграфію (не тую, што захоўваецца ў LVIA, f. 1248, ар. 2, b. 1497), ці то пісар недакладна скапіраваў (транс-

²⁹ Магчыма, аднак, што так было ў літаграфіі, якою карысталіся пісары.

літараваў) яе. Наступныя прыклады могуць пацвердзіць, што дзеля транслітарацыі пісары мелі адрозны варыянт літаграфіі:

Літаграфія	Другая мінская транслітараваная копія
Chacieй Palak dać	Палякъ хоцѣвъ даць
ramahaci	памагаць
zwajewaci	зваеваць
znajeć	знае
nazywajeć	называе
Vucim dla takiej przyczyny	Бадца для такой прычыны
Nasić boty, strycca, bryci –	Насиць боты, стрыцца брыцца
Choć nie majesz czym prażyci	Хоць ні маеш чым прожыцца
Abdzierajuć i катуjuć	Абдзираюць и катуюць
Akcyzju postanowili	Акцизавъ пастановили
wybiwacsa	выбирацца
Każnomu	Каждому
Czy być Źżo z Maskalami,	Чи жиць ужо зъ маскалями
Czy znowu żyć z Palakami?	Чи зноу жиць зъ палякамі
Każin	Коженъ
każnaho	каждаго
U dwor im akzekucyiu stawiuć	У дворъ имъ акзекуциі ставяць
szwydczej	бардзіей

Тагачасная памнажальная тэхніка дазваляла ўносіць праўкі. Магчыма, заўважыўшы ў адбітках памылкі і недакладнасці, выдаўцы паправілі надпіс на камені, а таксама дадалі невялікі праяічны ўступ.

Вядома, не ўсе памылкі ўдалося паправіць: напрыклад, ва ўсіх вядомых варыянтах, звязаных з літаграфіяй, сустракаем слова *lichota* (*лихота*). Пісары дакладна транслітаравалі яго, хоць у арыгінале, відавочна, павінна было быць *lichoha*: невыразна напісаная літара *h* увяла ў зман перапісвальніка і рукапіснае копіі літаграфіі (А 2), і транслітараваных яе копіі.

Звернем увагу яшчэ на адну лексічную асаблівасць аналізаваных намі тэкстаў – ужыванне слова *taj/tay/mai*. Яно шматразова сустракаецца ў літаграфіі, у рукапісе і транслітарацыях. Праўда, уласна ў *Hutorcy staraho dzieda na Bielarusi* толькі двойчы (“*Taj lichota nauczae*”, “*Taj i Niemсой zwajawali*”). Затое ў невяліччай прадмове да выдання яно ўжыта тройчы, а ў гутарцы *Czy znajecie, mai dzieci* ажно дзесяць разоў. Ці азначае гэта, што дадзеныя тэксты належаць аўтару-выдаўцу літаграфіі, які апрача таго, што ўключыў у выданне свае тэксты, адметнасцю свае гаворкі³⁰ “пазначыў” нават *Hutorku staraho dzieda na Bielarusi*?

І ўжо зусім складаную для вырашэння праблему ўяўляе ўжыванне слова *taj* у “пазнанскім” выданні твора (“*Taj lichoha nauczae*”). Наўрад ці адбылося гэта выпадкова: хутчэй за ўсё “паходзіць” гэтае слова з літаграфіі (ці копіі, з якой выконвалася літаграфія) і можа сведчыць пра залежнасць “пазнанскага” выдання ад літаграфіі (ці пратографа літагра-

³⁰ Відавочна, паходзіць з паўднёвых рэгіёнаў Беларусі альбо ведаў украінскую мову.

фії). Тым самым маем яшчэ адно пацвярджэнне першаснасці групы тэкстаў, якую мы назвалі **A**.

Гутарка... была напісаная сілабічным 8-складовікам з парнай жаночай рыфмоўкай. Прычым 8-складовік вытрыманы дасканала. У літаграфаваным выданні мы выявілі толькі 8 выпадкаў, калі замест 8-складовіка з'яўляюцца 7-складовікі (2), 9-складовікі (5) ці 10-складовік (1).

Варта спыніцца на кожным выпадку “парушэння” сілабічнае сістэмы, каб упэўніцца, што з'явіліся яны праз памылкі ці рэдагаванне перапісвальніка, што яны не аўтарскія.

1. У радку *Czynoyniki jaho zbytkujuć* слова *jaho* маецца толькі ў варыянтах групы **A**. У іншых групам ужываецца альбо *usie* (*все*), альбо *usio*. І хоць не заўсёды пазначаецца, што *й* гэта зычны, але відавочна не можа быць гаворкі пра ўтварэнне дадзеным гукам складу.

2. Памыліўся перапісвальнік, калі ў радку *Lepsz w Boha paprasicie* падаў прыназоўнік *и* як *w*. Ва ўсіх іншых варыянтах падобнае памылкі няма.

3. Магчыма, памылкова ў варыянтах групы **A** запісана слова *zdausia* ў радку *Pakul Prancuz nie zdausia*, бо ва ўсіх іншых рэдакцыях твора ўжываецца слова *paddaŭsia*.

4. Варыянт *nie zastupiŭsia* ў радку *Za Maskala nie zastupiŭsia* сустракаецца ў большасці варыянтах *Гутаркі...*, аднак ужывае ў **A 3a**, **A 3b**, **B 1**, **C 2**, **C 3** слова *ustupiŭsia* паказвае, што колькасць складоў тут адпавядае аўтарскаму 8-складовіку³¹.

5. Колькасць складоў у радку *Jak ich u Sybir walaaczyli* змяншаецца да васьмі ў большасці рэдакцый *Гутаркі...* дзякуючы замене прыназоўніка *и* на *й*. (Тут магчыма таксама, што гук [i] “ператвараецца” ў *й*).

6. Падобнае назіраем і ў радку *Jak usiu szlachtu kasawali*: слова *usiu* ў асобных варыянтах замяняецца на *usiu* ці *wsiu*.

7. Радок *U dwor im akzekucyiu stawiuć* з “дадатковай” колькасцю складоў паўтараецца амаль ва ўсіх рэдакцыях твора. Аднак **C 1** і **C 2** захавалі “правільную” форму: *Agzekuciju u dwor stawiać*.

8. Таксама і ў радку *Z Maskalami dabra nie budzie* праблема лішняга складу вырашаецца дзякуючы іншым, апрача **A**, групам рэдакцый *Гутаркі...*: *Z Maskalom dabra nie budzie*.

Дзеля захавання рытмічнага малюнку твора аўтар карыстаўся разнастайнымі прыёмамі. Вельмі часта ён ужывае сінярэзу: прыназоўнік **и** (зрэдку нават **и** на пачатку слова) пасля зычнага ператвараецца ў **й** (**w**): *Da zaraz ŭ kości ujeusia*; *Ŭ aboz wazić usio zboże*; *Jedź ŭ kałodce da pryjomu*; *To naylepszych w turmu ciahnie*; *Jak Prancuz paszoj ŭ niewolu*; *Tady Maskal znoj wziaj wolu*; *Bo Niemiec w chytrość uszyŭsia*. Але гэта не заўсёды ад-

³¹ У **C 1** рэдактар дзеля захавання 8-складовіка нават пайшоў на змену сэнсу выказвання: *Za Maskala zastupiŭsia*.

люстравана на пісьме, бо аўтарскую літару **й** перапісвальнікі выкарыстоўвалі дастаткова адвольна³².

Пэўную цікавасць выклікае выкарыстанне аўтарам дзеясловаў з інфінітыўным суфіксам **-ці** дзеля ўтварэння формаў простага будучага часу. На нашу думку, гэта адметны аўтарскі сродак захавання жаночае рыфмоўкі і адначасна 8-складовіка. Характэрна, што ён паслядоўна ўжываецца ў ранніх рэдакцыях твора (**A 1, A 2, A 3a, A 3b, B 1, C 1, C 2, C 3 і C 4**), а вось у варыянтах **B 2 і E 1** захаваліся толькі адзінкавыя выпадкі ўжывання дзеясловаў з суфіксам **-ці**.

Дасканалы 8-складовік прэзентуе “пазнанскае” выданне *Hutorki...* Нешматлікія адхіленні тлумачацца памылкамі набору.

Два рукапісы – мы назвалі іх дзеля зручнасці “кобрынскі” і “лепельскі” – мы вылучаем у асобную групу **B**.

“Кобрынскі” рукапіс створаны на падставе копіі праграфа, якая не мела шасці адметных строф “пазнанскага” выдання, а таксама страфы “*Dziennika Literackiego*”, якая адсутнічае ў большасці варыянтаў. Матэрыялы справы, у якой захаваўся “кобрынскі” рукапіс, сведчаць, што перапісвальнікам *Hutoryki staroho dzieda* быў арыштаваны ў студзені 1864 г. ураджэнец Апочынскага (Оросзно) павета Радомскае губерні пяцідзсяцігадовы Канстанцін Лапатэцкі, які ў 1862–1863 гг. жыў у вёсцы Аляксоты Марыямпальскага павета. Абвіняўся ён “въ сношеніяхъ съ мятежниками”, “въ сочувствіи къ польскому возстанію, найденными у него при обыскѣ стихами на польскомъ языкѣ революціоннаго содержанія и пояса съ польскимъ орломъ и погоней” [LVIA 378–106, l. 1]. (У іншым дакуменце справы *Hutoryka...*, а таксама польскамоўныя вершаваныя тэксты названыя “рэволюцыйнымі на польскомъ деолектѣ бумагами” [LVIA 378–106, l. 6]). Сам жа абвінавачаны тлумачыў следчай камісіі, што “стихи списаны имъ безъ всякаго умысла съ печатной книги 1773 года, пропущенной тогдашней цензурою; что поясъ носилъ отъ болѣзни, но когда узналъ, что бывшіе на немъ знаки запрещены, бросилъ его” [LVIA 378–106, l. 35 v]. Параўнанне почыркі *Hutoryki...* і тэкстаў, напісаных К. Лапатэцкім, сведчыць, што беларускамоўны твор скапіраваны ўраджэнцам Радомскае губерні. Вядома, не з “печатной книги 1773 года”. Але адкуль? Адказаць адназначна на гэта пытанне не ўяўляецца магчымым. Магчыма, існаваў рукапісны варыянт *Гутаркі...* на заходнепалескай (кобрынскай) гаворцы, але жыхар Радомскае губерні не змог перадаць ейных фанетычных, марфалагічных і інш. асаблівасцяў. А валоданне (у нязначнай ступені,

³² З дванаццаці тэкстаў, якія мы разглядаем, толькі ў сямі ўжываецца літара **й**. Найбольш часта – у рукапіснай копіі літаграфіі (77 разоў); ва “уроцлаўскім” спісе – 69; у самой літаграфіі – 68; у “пазнанскім” выданні – 63; у “кракаўскім” спісе – 61 (але тут гук [й] яшчэ 12 разоў перададзены літараю **w**. У “парыжскім” выданні і ў газеце “*Dziennik Literacki*” (відавочна з-за адсутнасці адмысловага знака) дзеля абазначэння **й** нескладовага толькі спарадычна выкарыстоўваліся дыякрытычныя знакі **u'**, **й** ці **й**.

заўважым) расейскаю моваю, прывяло да таго, што ў “кобрынскім” рукапісе мы маем значна большую колькасць русіфікаваных лексемаў беларускае мовы, чым ва ўсіх іншых варыянтах твора.

Стан захаванасці (забруджанні і пацёртасці) гэтага рукапісу можа быць сведчаннем таго, што *Hutoryki...* працяглы час выкарыстоўвалі ў агітацыйных мэтах. І рабіў гэта К. Лапатэцкі, які – як высветліла следства – нібыта ў пошуках службы цэлы год раз’язджаў па Ковенскай і Віленскай губернях.

Дадзены рукапіс – гэта выкананая паспешліва³³ копія твора са шматлікімі памылкамі (звяртае на сябе ўвагу злітнае і раздзельнае напісанне слоў, непаслядоўнае ўжыванне літараў *c* і *ć*, выкарыстанне польскіх графемаў *q* і *e*). Пацвярджэннем таго, што кобрынскі рукапіс належыць да ранніх спісаў *Гутаркі...* можа быць радок “*Za sto|ż my gazom wojowali*”. Падобнае назіраем у **A 1**, **A 2**, **A 3a**, **A 3b**, **C 4**, **B 2**, у той час як у пазнейшых варыянтах чытае “*Za szto|ż jeny wajawali?*” (**C 1**, **C 2**, **C 3**, **E 1**)³⁴. Відавочна, варыянты **C 4**, **B 1** і **B 2** узніклі пасля таго, як свет убачыла літаграфаванае выданне (**A 1**), г.зн. не пазней вясны 1861 года.

“Лепельскі” рукапіс – гэта, магчыма, адзіны варыянт, які быў узноўлены па памяці. На карысць дадзенае гіпотэзы можа быць і значна меншая колькасць занатаваных радкоў (прапушчаная ледзь не цалкам “гістарычная частка” твора – дзевяць з чатырнаццаці катрэнаў³⁵), і адсутнасць літары *ŷ* (замест яе *u* ці *w*), і скрэсленні ды выпраўленні (*u-kośe u-iewsia* – *zaraz pa swaimu wziawsia*; *Biedny* – *Uiszow*; *nazad* – *razam*; *duracé-muciaé* – *uczuc*; *Niechaj-sabie Pany-prosiaé // Jm-Exekuciu-stawiué*)³⁶, і шэраг словазлучэнняў, які не сустракаюцца ў іншых варыянтах (*Boh tak radziu z nami*; *Maskali Palaka prahnali*; *pryniaw swajho hora*; *nia moh im pamahaci*; *To i druhich nie nauczaje*; *nay lepszych w turmu ciahnie*; *Zaka#nami nas karbuiuc // Tłumiac kraduc zabieraiuc*; *szlachta w z muzykami*; *Sam na czuzbinie nieboze*; *znaw paszow narod hłumić*; *Choć duraki wymyslaiuc*).

Характэрная асаблівасць дадзенае копіі – паслядоўнае адлюстраванне акання. Фактычна, гэта адзіны рукапіс з групаў **B** і **C**, дзе выяўляецца вышэйназваная з’ява, якая дамінуе ў варыянтах групаў **A** і **E**.

Тэксты групы **C** наўрад ці атрымалі шырокае распаўсюджванне ў краі. Аднак трапіўшы за граніцу, яны былі апублікаваныя, а рукапісы захаваліся ў прыватных архівах. Заўважым, што аніводзін з іх не з’яў-

³³ Як прыклад паспешлівасці можам падаць радок “*Z Polakami to bywało*”, які з’явіўся замест чацвёртага радка папярэдняй страфы, пасля быў выкраслены, запісаны патрэбны радок, а пасля зноў паўтораны ўжо на належным месцы.

³⁴ У расейскамоўным варыянце – “паны воевали”.

³⁵ Праўда, гэта магло быць зроблена адмыслова: перапісвальнік-кампіляр палічыў, што сяляне не зразумеюць

³⁶ Заўважым, што асобныя выпраўленні з’явіліся на месцы першаснага правільнага (верыфікуюцца іншымі варыянтамі твора) занатавання.

ляецца літаральнай копіяй іншага. Адрозніваюцца яны і аб'ёмам, і моўнымі асаблівасцямі. Найперш пра аб'ём.

	“уроцлаўскі” рукапіс	“пазнанскае” выданне	“Dziennik Literacki”	“кракаўскі” рукапіс
Колькасць строфаў ³⁷	60	59	54	53
Колькасць радкоў	240	236	216	211

Першае знаёмства з “уроцлаўскім” рукапісам наводзіла на думку, што нехта – Марцэлі Міхал Налэнч-Дабравольскі (1829–1880) ці ягоны сын Марцэлі Станіслаў Міхал Налэнч-Дабравольскі (1876–1959) – перапісаў *Гутарку*... з “пазнанскага” выдання. Але больш уважліва прыгледзеўшыся да аркушаў у “анталогіі”, мусім сцвердзіць: тэкст “уроцлаўскага” рукапісу мае на адну страфу (“Tam łob holać i musztrujuć...”) больш, чым “пазнанскае” выданне. Якраз тую, дванаццатую страфу твора, якая была вядома раней толькі па публікацыі ў “Dzienniku Literackim”. Вядома, можна дапусціць, што невядомы перапісвальнік, маючы і “пазнанскае” выданне, і патрэбны нумар львоўскай газеты, скампанаваў тэкст паводле іх. У выніку ў ягонай копіі аказалася і вышэйназваная страфа з “Dziennika Literackiego”, і шэсць строфаў з “пазнанскага” выдання, якія больш нідзе не сустракаюцца (“Da uże rany dla narodu // Zdayna chaciać dać swobodu...”). Не выключаем гэтага. Праўда, вельмі цяжка ўявіць аматыра (не навукоўца!) прыгожага пісьменства за такою працаю ў другой палове XIX стагоддзя. Да таго ж звяртаюць на сябе ўвагу некалькі метрычных, моўна-стылёвых і іншых асаблівасцяў:

1. У тэксце з анталогіі Налэнч-Дабравольскіх назіраецца вялікая колькасць (блізу пяцідзсяці) парушэнняў метрычнае сістэмы твора: замест звыкллага васьміскладовіка з’яўляюцца дзевяці-, а таксама сямі-, шасці-, дзсяці- і нават адзінаццаціскладовікі. Прычым, у пераважнай большасці выпадкаў і ў “пазнанскім” выданні, і ў “Dzienniku Literackim” парушэнняў такіх няма. Перапісвальнік Налэнч-Дабравольскіх часам без патрэбы дадаваў у радок лішнія слова або, наадварот, прапускаў слова ці склад у слове. Напрыклад:

Уроцлаўскі рукапіс	“Пазнанскае” выданне / “Dziennik Literacki”
Polak chaciej daci swobodu	Polak chacieu dać swobodu
Sztoby polaka zwajewaci	Sztob Palaka zwajowaci
Oj da panios że swojo hore	Oj da panios swaje hore
Niby dla toj przyczyny	Niby dla hetej przyczyny
Oj bo i niemiec uchytrość uszyusia	Oj! bo Niemiec w chytrość uszyusia
Jak treba budzie słowo skazaci	Jak treba słowo skazaci

2. У тэксце Налэнч-Дабравольскіх выразна выяўляецца скіраванасць перапісвальніка перадаваць беларускія словы з дапамогаю ра-

³⁷ Тут мы маем на ўвазе “падзел” на катрэны, хоць “уроцлаўскі” і “кракаўскі” рукапісы маюць іншую страфічную будову.

сейскага пісьма. Напрыклад: *joho, szto by, biednyj polak, hołodziać, sołdat, kotoryj, czto, z Moskalom, kaźdomu* і інш.

3. У тэксце Налэнч-Дабравольскіх даволі паслядоўна (аднак не заўсёды!) гук [j] перадаецца літараю **й** (*sudziŭ, daŭnymi, chacieŭ, staŭ, staŭnoho, uieŭsia, ksiendzoŭ, ŭ Sibir* і інш.). Характэрна, што ў 1850–1860-я гады сярод беларускае інтэлігенцыі толькі літаральна некалькі чалавек выкарыстоўвалі ў сваіх тэкстах літару **й**. Перш за ўсё, – Аляксандар Рыпінскі і Вінцэсь Каратынскі. Праўда, апошні гэтай літарай абазначаў і гук [в]³⁸. В. Дунін-Марцінкевіч ужываў звычайна графему **і** (у друкаваных выданнях з прычыны, што тыпаграфіі не мелі дастатковай колькасці **і**, яна замянялася літараю **и** курсівам), хоць у *Пінскай шляхце* ўжо сустракаецца літара **й**. Ялегі Пранціш Вуль гук [j] перадаваў графемаю **й**. Іншыя тагачасныя літаратары, нават датычныя да беларускага асяроддзя, звычайна выкарыстоўвалі адно літару **и**. Не адлюстраваны на пісьме гук [j] у *Pieredśmiertnym rozhowory Pustelnika Pietra*, “*Mużyckaj Prawdzie*”, “*Hutorcy Dwóch Susiedou*”, а таксама перадсмяротным лісце Кастуся Каліноўскага.

4. Толькі ў гэтым тэксце перапісвальнік паслядоўна вытрымлівае ідэнтыфікацыю сялян-мужыкоў як не-палякаў: спачатку ў сорок першым катрэне – “*Ci być uże moskalami – // Czy znoŭ żyć z polakami?*”, а пасля ў шасцідзiesiąтым – “*Bo jak staniem z polakami // Budziem roŭnye z Panami!*”. У іншых варыянтах гэтае групы толькі ў сорок першай страфе чытаем падобнае: “*Ci być ŭsio z Maskalami, // Ci być znoá z Palakami*” (“пазнанскае” выданне) і “*Czy być razem z Moskalami // Czy znoŭ żyć z Palakami*” (“кобынскі” рукапіс). У апошняй страфе ўсіх варыянтаў гэтае групы адназначна гучыць: “*Bo iak staniem Palakami // Budziem roŭnymi z Panami*”³⁹.

Узнікае пытанне: чым карыстаўся перапісвальнік тэксту Налэнч-Дабравольскіх? Сапсаванаю знаўцам расейскае мовы копіяй “пратографу” ці сам занатоўваў “на слых” (але не па памяці!) аўтарскі арыгінал?

Мы не ведаем, як трапіла *Гутарка...* да Марцэлі Міхала Налэнч-Дабравольскага, лекара, публіцыста, гісторыка мастацтва, удзельніка паўстання 1863 года. Паходзіць ён з “*kresów*”, з Вальні (маёнтак Самгарадок Сківірскага павета Кіеўскае губерні), вывучаў медыцыну ў Кіеўскім універсітэце, разам з братамі браў удзел у паўстанні, пасля стлумлення

³⁸ У вядомых спісах *Гутаркі...* мы выявілі толькі адно выкарыстанне літары **й** у якасці гуку [в]: “*Szataćsia – nie razŭalali*” [В] 9288^{III}, к. 88]. Праўда, немагчыма адназначна сказаць, ці гэтак было ў арыгінале, з якога рабілася копія для Ю.Б. Залескага, ці памыліўся (?) перапісвальнік. Увогуле, адсутнасць падобнага (перадача гуку [w] літарай **й**) – самы значны аргумент, што В. Каратынскі не меў дачынення да *Гутаркі...* Вядома, варта ўзяць пад увагу і тое, што на пачатку 1860-х гадоў ён мог адмовіцца ад таго правапісу, якім ён карыстаўся ў 1850-х гадах (*Najjaśniéjszamu Jahó Miłósci... i Daliboh-to, Arcim...*).

³⁹ Падобнае назіраем у групе **A** (літаграфія і рукапіс). А вось у групе **E** (“парыжскае” выданне) і **D** (*Хутёръ Старого дньдья*) вытрымана адрозная ідэнтыфікацыя сялян-мужыкоў і палякаў.

якога ўцёк у Парыж⁴⁰. У 1870 г. ён пераехаў у Аўстра-Венгрыю, жыў у Кракаве [Гл.: *Polski Słownik Biograficzny* 1939–1946: 254; *Geneologia polska*, online]. З літаратурных і фальклорных тэкстаў, якія трапілі да яго, хутчэй за ўсё ён сам склаў трохтомную анталогію, якую⁴¹ яго сын – вядомы мастак і доктар філасофіі – дапоўніў і ўжо ў пасляваенны час перадаў у аддзел рукапісаў Асалінэум.

На нашу думку, тэкст Налэнч-Дабравольскіх узнік незалежна ад “пазнанскага” выдання і публікацыі ў “Dzienniku Literackim”, паводле блізкай, але больш поўнага варыянта [можна, аднак, дапусціць, што “пазнанскія” друкары прапусцілі па няўважлівасці адну строфу (“Tam łob holać i musztrujć...”), а рэдактары львоўскае газеты мелі свае прычыны не друкаваць шэсць строфаў пра дабрачынствы паноў для народу (“Da uże rany dla narodu // Zdaйна chaciać dać swobodu...”). І зусім верагодна, што менавіта яна з’яўляецца найбольш блізкай да тае копіі праграфа, якая трапіла за межы Расейскае імперыі ды стала падставай “пазнанскага” выдання і публікацыі ў газеце “Dziennik Literacki”. І нават адзначаныя намі раней “парушэнні” метрычнае сістэмы не могуць аспрэчыць дадзеную гіпотэзу: а чаму, уласна, твор, прызначаны для сялян, павінен быць напісаны класічным памерам? Не пярэчыць гіпотэзе пра адзначаны характар рукапісу, які ўключаны ў анталогію Налэнч-Дабравольскіх, і выразнае адлюстраванне ў ім уплыву расейскае мовы: у час, калі адсутнічала ўнармаваная перадача беларускае гаворкі, за ўзор магла брацца расейская пісьмовая мова з яе адметным натаваннем маўлення, прынамсі, пецябургскага.

У той жа час на карысць нашае гіпотэзы можа сведчыць адмысловая строфіка твора. Бо толькі тут мы сустракаем не звыклы падзел тэксту на катрэны (так ёсць амаль ва ўсіх⁴² захаваных варыянтах), а на часткі (строфы), якія маюць завершаны сэнс. Графічна, з дапамогаю пустога радка, афармляюцца ўсе дзевяць частак твора.

На страфічную будову *Гутаркі...* варта звярнуць асаблівую ўвагу: на нашу думку, адметнае кампанаванне вершаваных радкоў можа пацвердзіць гіпотэзу пра рукапіс з анталогіі Налэнч-Дабравольскіх як пра вельмі блізкі да аўтарскага. Мяркуем, што гэта ці то арыгінал, ці то копія твора, высланага (ці вывезенага) дзеля друку за мяжу. Моўныя асаблівасці тэксту дазваляюць гіпатэтычна сцвердзіць, што *Гутарка...* нарадзілася ў пецябургска-маскоўскім рэвалюцыйным асяродку, на чале якога стаялі браты Каліноўскія ды Ігнацы Здановіч (1841–1863), а сябрамі былі Эдмунд Вярыга (каля 1840 – 1902), Юзаф Ямант

⁴⁰ Магчыма, удалося яму спачатку выехаць у Кракаў. На здымку кракаўскае фатаграфічнае ўстанова Валерыя Жавускага [*Adam Chmielowski i Marceli Natęcz Dobrowolski*, online] мы бачым яго разам Адамам Хмялёўскім (1845–1916), удзельнікам паўстання 1863 года, мастаком, заснавальнікам манаскага ордэну альбертынаў і альбертынак, святога брата Альберта.

⁴¹ А таксама ўспаміны бацькавыя і ўласныя.

⁴² Адзінае выключэнне – рукапіс, дасланы Ю.Б. Залескаму [В] 9288^{III}].

(1841 – ?), Вітальд Гажыч (каля 1843 – 1864) і інш. Калі больш дакладна – у Таварыстве польскіх студэнтаў *Ogół*, аснову якога складалі выхадцы з “забранага краю”, што належалі пераважна да “чырвоных”. Што цікава: яны падкрэслівалі сваё “*chłopomianstwo*” – насілі парванья сурдуды і боты, а замест гальштукаў – ручнікі [Nowiński, online]. Гэта было якраз тое асяроддзе, у якім магла ўзнікнуць *Гутарка*.... *Ogół* быў таварыствам з даволі значным бюджэтам, а г. зн. сродкі маглі выдавацца не толькі дзеля дапамогі бяднейшым ды набыцця кніг, але таксама і на друкаванне⁴³ адпаведнае літаратуры⁴⁴. Істотна і тое, што *Ogół* меў наладжаныя сувязі з эміграцыяй⁴⁵, а таксама з рознымі патрыятычнымі і навуковымі арганізацыямі⁴⁶ былое Рэчы Паспалітае. І не менш важна: студэнты, выязджаючы на святы і вакацыі ў родныя мясціны, вялі прапаганду сярод сялян. Ці ж не прызначалася дзеля гэтае працы студэнтаў *Гутарка*...?

“Пазнанскае” выданне, як ужо адзначалася, захавалася ў адным асобніку. Застаецца невядомым, чаму гэты асобнік быў далучаны да справы № 322, якая называлася *О девице Марцынкевич в Минске, которая чрезмерно выказывала польский патриотизм*. Якім чынам ён трапіў у рукі жандараў? Быў канфіскаваны ў Мінску падчас затрыманняў і арыштаў?

Даследнікі, як вынікае з іхніх дапушчэнняў, лічылі, што выданне было ажыццёўлена ці то недзе за мяжою, ці то Б. Шварцэ ў Беластоку. Аднак, як даводзіць, Т. Настульчык, друк высокае якасці ў ручной беластоцкай друкарні выканаць было немагчыма. Значыць, пад увагу можна браць толькі прафесійную друкарню. Але дзе і якую?

Перш за ўсё трэба сказаць, што выдавецкі адрас, пададзены ў кніжачцы, сапраўды існаваў. У Пазнані ў тыя часы дзейнічала друкарня Напалеона Каменьскага і суполкі⁴⁷, пры якой мелася таксама адмысло-

⁴³ Надрукаваць невялікую кніжачку за мяжою не патрабавала вялікіх сродкаў. Напрыклад, М. Акілевіч меркаваў за 55 рублёў срэбрам выдаць 10 тысяч асобнікаў кніжкі, у склад якога ўваходзіла пражаная *Gromata Wylniaus Senelio* і вершаваная *Pasaka Senelio*. [Гл.: *Революционный подъем...* 1964: 26].

⁴⁴ Цікава адзначыць: як паведамляе Францішак Навінскі, студэнт Юзаф Бярнацкі (пэўна, той самы, які пазней будзе завербаваны III аддзяленнем!) прывёз з-за мяжы ў Пецяярбург блізу тысячы асобнікаў “*odezw*”. [Гл.: Nowiński, online]. У нас няма падстаў ідэнтыфікаваць дадзеныя “*odezwy*” як *Гутарку*..., але той факт, што яны друкаваліся не ў Пецяярбурзе ці Расіі, паказальны – *Ogół* мог выдаць беларускамоўны твор за мяжою.

⁴⁵ Высылалі ахвотнікаў у польскія вайсковыя школы Л. Мераслаўскага, што дзейнічалі спачатку ў Парыжы, а пасля ў і Генуі.

⁴⁶ Вядома, што Віктар Каліноўскі падтрымліваў дачыненні з бібліятэкай Асалінскіх у Львове, Адамам Кіркорам у Вільні ды інш.

⁴⁷ Напалеон Каменьскі (1806–1873) паходзіў з Пазнані, вывучаў права ў Берлінскім універсітэце. Браў удзел у паўстанні 1830–1831 гг., у тым ліку і на Літве. З 1839 года займаўся выдавецкаю справаю і кнігагандлем. У 1841 годзе разам з вядомым філосафам Каралем Лібельтам (1807–1875) ды гісторыкам і публі-

вая кнігарня. У надрукаваным каталогу [*Katalog dzieł...* 1858] друкарні і кнігарні пералічана блізу 1500 пераважна польскамоўных выданняў 1830–1850-х гадоў, у тым ліку найважнейшыя віленскія выданні⁴⁸.

Што датычыць “спонсара” беларускага выдання А. Курнатоўскага, то *Бібліяграфія Эстрахера* ведае толькі W. Kurnatowskiego, які падрыхтаваў і выдаў у 1843 годзе *Mapę W. Księstwa poznańskiego* [*Bibliografia polska...* 1881: 436; Łukaszewicz 1860: 635]. Відавочна, тут маецца на ўвазе Віктар Курнатоўскі (1810–1846), вядомы пазнанскі картограф, літограф і дзеяч Towarzystwa Demokratycznego Polskiego. Па няпэўных звестках паходзіў ён з Літвы, а на Пазнаншчыне апынуўся пасля паўстання 1830–1831 гадоў. І нібыта менавіта тут ён стаў карыстацца прозвішчам Курнатоўскі. Ці меў да Віктара Курнатоўскага якое дачыненне А. Kurnatowski, – высветліць не ўдалося⁴⁹. Мажліва, аднак, што А. Курнатоўскі – гэта Уладзімір Аляксандар Курнатоўскі (1818–1884), паўстанец 1863 года [Гл.: *Włodzimierz Aleksander Kurnatowski...*, online; *Polski Słownik Biograficzny* 1971: 246]. (Ягоны маёнтак Курнатовічы знаходзіўся ў некалькіх дзясятках кіламетраў ад Імберова пад Аборнікамі).

Таксама не змаглі мы даведацца, хто на пачатку 1860-х гадоў валодаў *Imbierowem pod Obornikami*; але цікава тое, што фальварак Імберова Аборніцкага павету [Гл.: *Słownik geograficzny...* 1882: 275] яшчэ ў 1850-я гады быў часткаю маёнтка Зелянткова [Гл.: *Słownik geograficzny...* 1895: 590] Энджэя Марачэўскага, які колісь быў супольнікам Н. Каменьскага.

Усё гэта не дазваляе адназначна сцвердзіць, што выдавецкі адрас *Гутаркі...* цалкам быў выдуманы тымі, хто займаўся друкаваннем твора⁵⁰. Праўда, аніякіх іншых кніг, “прафінансаваных” А. Курнатоўскім і выдадзеных суполкаю Н. Каменьскага, выявіць нам не ўдалося. Звычайна Н. Каменьскі выдаваў свае кнігі ўласным “nakładem”. Варта працягваць пошукі ў гэтым кірунку.

Невядомыя нам і акалічнасці публікацыі *Гутаркі...* ў “*Dzienniku Literackim*”⁵¹. Бо хоць у газеце і маецца прадмова да беларускамоўнага тэк-

цыстам Энджэем Марачэўскім (1802–1855) заснаваў кнігавыдавецкую суполку. Рэдагаваў “*Gazetę Wielkiego Księstwa Poznańskiego*” (1846–1865) і інш.

⁴⁸ Напрыклад, *Piosenki wieśniacze* Яна Чачота 1837, 1840, 1844 гадоў.

⁴⁹ Міцкевічазнаўцам вядомы таксама нехта М. Курнатоўскі, які, відаць, у Кракаве выканаў медаль з бюстам Адама Міцкевіча і на адвароце адкрытую кнігу з надпісам “*Pan Tadeusz. Dziady. Sonety. Wallenrod*”. [Гл.: *Méyet* 1888: 39].

⁵⁰ Мы шукалі “кропак судакранання” *Гутаркі...* з пецяярбургскаю друкарняю Ёзафата Агрызкі (1827–1890). Падобнасць шрыфтоў, аднак, гэта адзіны аргумент на карысць гіпотэзы. (Можа, яшчэ – “народавольніцкія” погляды самога выдаўца). Куды больш “тэхнічнага” (якасць друку, афармленне нумарацыі старонак, колькасць радкоў на старонцы) падабенства *Hutorki...* знаходзім з выданнямі Н. Каменьскага і суполкі.

⁵¹ Газета была заснаваная Войцехам Манецкім (1820–1887) як штотыднёвік (выходзіла ў аўторкі і пятніцы) у 1852 годзе і выдавалася да 1870 года. (У 1855 годзе як “*Nowiny*”). Рэдактарам у 1854–1865 гадах быў публіцыст і пісьменнік Ян Дабжаньскі (1820–1886).

сту, але яна датычыць, уласна, не яго, а праблемы “падзелу” славянскіх моў і дыялектаў. Відавочна, філолаг (вывучаў філалогію ў Львоўскім універсітэце, хоць дыплама і не атрымаў) Ян Дабжаньскі, не падзяляючы погляды “русінаў”⁵², выкарыстаў нагоду дзеля палемічных мэтаў:

Даслалі нам сялянскі твор (poezję ludową) на беларускім дыялекце. Змяшчаем яго тут як дзеля ягонага зместу, так і дзеля мовы. Нашыя русіны (Rusini), апелюючы заўсёды да сваіх дванаццаці мільёнаў, улічваюць і тых, хто размаўляе і на беларускім дыялекце. У той час як гэты люд, самы шматлікі з усіх рускіх плямёнаў (szczytów ruskich), размаўляе на мове, якая да польскае значна больш блізкая, чым да якога іншага дыялекту. Хутчэй гэтую мову зразумее паляк, русін жа – толькі той, хто добра ведае польскую, дык з дапамогаю польскае мовы. Увогуле трэба сказаць, што ўсе Русі (Rusie wszystkie) ажно да XVI стагоддзя карысталіся адною пісьмоваю моваю, аднак не сваёю ўласною, а перанятаю з царкоўных кнігаў, старабалгарскаю, таксама як на захадзе Еўропы лацінская мова з касцельных кнігаў была пісьмоваю моваю ўсяе Еўропы. Калі ж народы пачалі адмаўляцца ад лаціны і прымалі нацыянальныя мовы ды пераўтваралі іх на пісьмовыя, Русь разам з палякамі (Ruś wraz z Polakami) выпрацавала са свае і мазурскага дыялекту пісьмовую польскую мову. Аднак мясцовыя рускія дыялекты засталіся аж да сёння некранутымі і не зблізіліся адзін да аднаго. Прыхільнікі люду, што сёння арганізуюць сялянскія школы на Палессі, аб’явілі конкурс на лемантар на палескім дыялекце, на Валыні – на валынскім, а на Украіне – на ўкраінскім. Нашыя ж рускія школьныя кніжкі не будуць зразумелыя ні на Украіне, ні на Беларусі” [*Hutorka staroho dzieda* 1861, 89: 714–716].

Відаць, для Я. Дабжаньскага прапольская скіраванасць беларускага твора была істотным аргументам у польска-русінскіх дыскусіях тых часоў: беларусы, “самы[я] шматлікі[я] з усіх рускіх плямёнаў”, далучаюцца да “польскае справы”, а вось шмат якія русіны – скіроўваюць свае погляды ў бок маскалёў.

У Львоў *Гутарка...* магла трапіць рознымі шляхамі, але не было гэта “пазнанскае” выданне⁵³. Дасланы, відаць, быў рукапіс, вельмі блізкі да тэксту Налэнч-Дабравольскіх. Яшчэ раз паўторам: неадлюстраванне акання (больш дакладна: непаслядоўнае адлюстраванне) на пісьме можа сведчыць пра ўплыў расейскае пісьмовае мовы, а г. зн. куды больш імаверна, што дадзены варыянт беларускамоўнага твора ўзнік у колах ліцвінскае і польскай моладзі *Ogółu*, а не ў інтэлігенцкіх асяродках Вільні, Мінска ці Віцебска, бо і В. Дунін-Марцінкевіч, і У. Сыракомля, і А. Вяртыга-Дарэўскі адлюстроўвалі аканне на пісьме.

Блізкім, хоць і неідэнтэчным да папярэдніх быў і рукапіс, на аснове якога ўзнік варыянт-копія, дасланая Ю.Б. Залескаму. На нашу думку, гэты рукапіс варта датаваць 1860-мі гг., а не 1880-мі. Сведчаннем можа

⁵² У сярэдзіне XIX стагоддзя значная частка насельніцтва Галіцыі называла сябе русінамі, ці рускімі, але дзялілася на г. зв. старарусінаў (маскаляфілаў) і млада-русінаў (украінафілаў).

⁵³ Пра гэта можа сведчыць дадатковая страфа (“Tam łob holoć i musztruiuc...”), а таксама адсутнасць шасці строф пра добрых паноў (“Da ўže pany dla narodu...”).

быць даўняе напісанне асобных літараў (напрыклад, **s**). З найбольш значных адметнасцяў копіі Ю.Б. Залескага адзначым тое, што перапісвальнік захаваў напісанне літары **ŷ** (хоць і незаўсёды, часам гук [ŷ] перадаецца літараю **w**. Напрыклад, *chodzić w ryzach, dawniej, pryniaw, krywdziać* і інш.), а таксама неадлюстраванне акання. Характэрна і тое, што ён пакінуў свой, відавочна, украінскі ці палескі след: напрыклад, *szczob, świt, szczo* і інш. Радок “Na przykaz siejczas jaŷlaćsia” перапісвальнік прапусціў, а вось да радка “Sam ŷ czużoj ziemli nieboże!” дадаў сваю⁵⁴ версію: “Na ziemli swoioj – czużoj nieboże”.

На залежнасць гэтага варыянта ад пратографу (?) можа паказваць і ейная строфіка: тут паўтораны падзел радкоў на фрагменты як і ў рукапісе Налэнч-Дабравольскіх з той толькі розніцаю, што замест “пустых” радкоў з’яўляюцца альбо знак # (hash) ці = (equals sign), альбо меншы водступ першага радка фрагменту.

Перапісвальнік карыстаўся невядомым рукапісам, але не ўзнаўляў тэкст па памяці.

Выяўлены Т. Настульчыкам расейскамоўны *Хутёръ Старого дья* – гэта, на нашу думку, пераклад асобнай рэдакцыі твора, што мы адносім да групы **D**. Гэтая рэдакцыя ўзнікла на падставе першаснага тэксту *Гутаркі...*, але ўтрымлівала таксама фрагменты, якія маюцца і ў “парыжскім” выданні. Праўда, аўтар (ці сааўтар) яшчэ моцна трымаецца першаснай ідэі твора – дапамагчы сялянам правільна адказаць на пытанне “рэферэндума”. Як і ў варыянтах папярэдніх групаў (**A**, **B** і **C**), тут не заўважаецца, аўтар ведае пра сялянскую рэформу 19 лютага 1861 года. Ён згадвае адно толькі чуткі пра “волю”, якім просіць не верыць. Г. зн. тэкст, з якога быў зроблены пераклад, узнік не пазней сакавіка 1861 г.

Памятаючы пра гіпотэзу З. Тальвірскае, што і беларускі, і літоўскі тэксты *Гутаркі...* з’яўляюцца перакладамі з невядомага польскага арыгінала, увесь час непакоіла думка: а можа, расейскамоўная гутарка і ёсць тым арыгіналам? Маўляў, нехта з *Ogólu*, добра ведаючы расейскую мову і расейскае вершаскладанне выклаў у даступнай для сялян форме ідэю далучыць люд беларускіх губерняў да нацыянальна-вызваленчае барацьбы за адраджэнне Рэчы Паспалітае – Польшчы. Гэты нехта, відавочна, ведаў, што беларускі селянін, адносна кепска разумеючы і з асцярогаю ставячыся да польскае мовы, за часы расейскага панавання прывычаўся выконваць расейскамоўныя распараджэнні царскае ўлады. Расейскамоўнае ўспрымалася сялянствам як загад, абавязковы да выканання, а г. зн. мела шанец быць ім прынятым. Прынамсі, напісанае па-польску такіх шанцаў у сярэдзіне XIX стагоддзя, хіба, ужо не мела.

⁵⁴ Зрэшты, дадатковы радок напісаны –хутчэй за ўсё – пазней і, здаецца, іншаю рукою. Апрача таго, тут замест графемы **ż** ужытая **ż** (двойчы).

Зрэшты, нават сама наяўнасць захаванага перакладу даводзіць: на пачатку 1860-х гадоў існавала думка пашыраць агітацыю пры дапамозе расейскамоўных тэкстаў сярод насельніцтва беларускага і літоўскага краю. Сапраўды, не на расейскіх жа сялян ці расейскіх жаўнераў планавалі ўздзейнічаць польска-ліцвінскія рэвалюцыянеры. Мы не сумняваемся, што пераклад рыхтаваўся з менавіта такімі мэтамі. Гэта не быў пераклад на патрэбы царскай адміністрацыі: дзеля следства дастаткова было б і падрадкавага тлумачэння *Гутаркі...*

Цікава адзначыць, што пераклад быў занатаваны на паперы Пецябургскае фабрыкі Джона Гобарда⁵⁵. Вядома, той факт, што перакладнік карыстаецца папераю пецябургскае фабрыкі, адназначна не азначае: тэкст быў напісаны ў Пецябурзе, але верагоднасць гэтага вельмі вялікая⁵⁶.

Рукапіс дэманструе даволі невысокія паэтычныя здольнасці перакладніка. І нават “рэдактарскія” праўкі – іх даволі шмат – не змаглі прывесці тэкст да правільнае расейскае мовы.

Звернем увагу на некаторыя асаблівасці перакладу. Найважнейшае тое, што перакладнік моцна трымаецца беларускага арыгіналу, перакладае літаральна, слова ў слова, часам захоўваючы беларускія словы:

“Пазнанскае” выданне

Szto uże na świecie budzie?
Ale nie moh ratawaci
Mużyk mieŭ odkul wziąć chleba
Jeszcze sam idzi u sądaty
Chadzić u ryzach z baradami
Z duszy rekrut i podatki
Ależ bratki nie tużycie
Choć prastaki wymyszlajuc

Хутёръ Стараго дѣдя

Что уже на свѣтѣ буди?
Но не могъ Спасти
Мужикъ имѣлъ откуда взять хлѣба
Еще самъ иди въ|солдаты
Ходить въ|рясахъ, съ бородами
Изъ души рекрутъ, податки
Но братки не тужите
Хотя Умники вымишляють

Часам ён не знаходзіць адэкватных сродкаў ці не разумее арыгінала:

“Пазнанскае” выданне

Jak Maskál taho daczuusia,
To na jeho nawiernuusia
Szle usich damoj, choć nie znaje,
Ci katory dom swoj maje!
Stau kaścioły odbiraci

Хутёръ Стараго дѣдя

Какъ москаль осмотрѣлся
Такъ на него обратился
Иди домой, хотя не знаетъ
Кто свой домъ имѣетъ.
Сталь Костѣлы обиратьъ

⁵⁵ Пра гэта сведчыць цісенне ў левым верхнім куце першае старонкі: “<...> ФАБР. 1835 ГОБАРДА”. Маецца на ўвазе папяровая фабрыка Джона Гобарда і Аляксандра Варгуніна ў Пецябурзе: “въ 6 верстахъ отъ С. Петербурга – большая бумажная фабрика Гобарта и Варгунина”. [Гл.: Павловскій 1843: 29]. Сёння гэтае прадпрыемства ў літаратуры звычайна называецца Акционерное общество Невской писчебумажной фабрики в С.-Петербурге, а яе заснавальнікамі лічацца купец 1-е гільдыі А. Варгунін і падданы Велікабрытаніі Джон Гоберт (!). [Гл.: *Невская писчебумажная фабрика*, online].

⁵⁶ У Беларусі і Літве ў сярэдзіне XIX стагоддзя дзейнічала значная колькасць уласных папяровых фабрык (млыноў). Напрыклад, Ян Чачот выкарыстоўваў паперу фабрыкі Кіаўтан (Kiauten), сёння в. Смірнова Калінінградскае вобласці.

I akcyzju ustanawili
 To Maskal i znoŭ Źiaŭ wolu
 A szto bolsz nie wajawaci,
 Da i narodu nie cieraci
 Czuć i nas majuć pytać sia
 I każeń zapłacić nieboże
 Szak pany nieprarabili,
 Jak ich ũ Sybir wałaczyli,
 Jak ũsiu szlachtu kasawali,
 I majontki odbirali

Какъ Окцызу погубили
 Тагда москаль размогся въ воле
 И чтобъ больше не воевать
 Чтобъ людей не принуждать
 Слышно и у насъ будетъ требоватся
 Скажутъ заплати бѣдный
 Вѣдь Паны ничего не успѣли
 Какъ въ Сибирь ихъ толкали
 Какъ всю шляхту уничтожили
 И Имѣнія отобрали

Праўда, сяды-тады ягонья мастацкія рашэнні дастаткова арыгінальныя:

“Пазнанскае” выданне

Dauniéj ludzie dobra żyli
 I druhich dobra uczyli
 Wałacze od siemii z chaty
 Bo uże pora nastupaje,
 Szto Maskal moc pacieraje
 Oj baj Niemiec ũ chitrość uszyũsia
 A Prancuzy jak daznali
 Zaraz na nieho napali
 A jak tolki szto nakaże,
 Kaźm zrabić, jak prykaże
 Oj tak! tak to moi ludzie,
 Z Maskalem dobra nie budzie

Usim szczaście Boh nam daść,
 I prapadzie Maskouska właść!!!

Хутёръ Старога дѣдѣ

Давно люди Бога знали
 Другихъ добру научали
 Какъ собаку тащить съ хаты
 Ибо уже время наступила
 Московская лопнет сила
 Ой! ибо и нѣмецъ у Лисовъ научился
 Какъ Французы того Узнали
 Бѣду На Нѣмцев навязали
 И лишь только что прикажетъ
 То пляшетъ каждый какъ панъ скажетъ
 Помолитесь добрыя люди
 Съ Москалемъ добра не|будетъ
 То пусть же этотъ бѣсъ
 Идетъ отъ насъ въ сухой лѣсъ⁵⁷
 Всѣмъ Намъ Богъ счастье дастъ
 Когда отвяжется отъ Насъ напасть

Што выкарыстаў у якасці арыгіналу перакладнік? Гэта не быў аніводзін з вядомых сэння тэкстаў. Іншы, у якім, прытрымліваючыся ідэйнае канвы варыянтаў групы **А, В і С** (выказаца на “рэферэндуме” на карысць далучэння да Польшчы), аўтар беларускамоўнага арыгінала падае шэраг новых аргументаў, якіх не было ў творы раней (маскаль мае “волю” адным словам ператварыць ксяндза ў “шызматыка”; пана, за тое, што ён хоча вызваліць сялян, – “у когти забралъ”; пра “вольносць” маскаль загаварыў пасля таго, як яму “задалі у Крыме духу” і патрабаванні французаў выдае цяпер за свае жаданні).

Застаецца дадаць, што невядомы сэння варыянт *Гутаркі...* быў пакладзены і ў аснову “парыжскага” выдання. Адрэдагаванага так, што амаль не засталася “слядоў” “рэферэндума”. Таго, уласна, дзеля чаго і пісаўся твор.

Гэтае “парыжскае” выданне *Hutorki staroho dzieda* мы аднеслі да групы **Е**. На нашу думку, гэта новая рэдакцыя твора. З’явілася яна

⁵⁷ Відаць, апошнія два радкі былі ў тэксце, з якога зроблены пераклад.

ў другой палове 1861 года⁵⁸. (Лічым, што дата на апошняй старонцы зборнічка – “1862 г. Lutego 27 [15] dnia” – адпавядае сапраўднасці). Цікава тое, што ў архівах захаваліся ажно некалькі асобнікаў выдання (тры цалкам і фрагменты чацвёртага), але рукапісныя копіі пакуль не выяўленыя⁵⁹.

Даследнікам удалося часткова разгадаць таямніцу друку *Hutorki...*: сённа, здаецца, няма сумненняў, што яна ўбачыла свет у беластоцкай “друкарні” Б. Шварцэ. Ён сам пра гэта пісаў наступнае:

Прыхільнікамі чырвонага, паўстанцкага руху была галоўным чынам моладзь з забранага краю; першым, менавіта заснавальнікам паўстанцкага камітэта, які меўся стаць пазней Цэнтральным, быў паэт Апалон Кажанёўскі з Украіны, швагер Стэфана Баброўскага; да яго далучыліся Ігнацы Матушэвіч, таксама украінец, і калішанін Баляслаў Дэнель, самы актыўны з усіх. Праца не ладзілася з прычыны апазіцыі белых, толькі ўрадавы пераслед павярнуў усіх на шлях змовы. Па даручэнні гэтага першапачатковага камітэта і прывезеным Дэнелем у Беласток шрыфтам я друкаваў на плябаніі з Грынявіцкім па-беларуску лацінскімі літарамі рэвалюцыйную народную *Hutorke staraho dzieda*, якая павінна была пераканаць літоўскі люд, што толькі ад польскае Рэчы Паспалітае ён атрымае “зямлю і волю” [Szwarcse 1903: 444].

На жаль, мы не маем дастаткова матэрыялаў, каб высветліць, калі дакладна была выдадзена *Гутарка...* Паспрабуем, аднак, прасачыць тыя падзеі, ад якіх залежала друкаванне твора.

Па-першае, “паўстанцкі камітэт” – гэта Komitet Miejski, ці Komitet Ruschi, быў створаны паэтам Апалонам Кажанёўскім (1820–1869) пасля ўвядзення расейскаю ўладаю 14 кастрычніка 1861 г. ваеннага стану; у яго склад уваходзілі: Леон Главацкі (брат Баляслава Пруса), Ігнацы Хмяленьскі (1837–1871) і Вітольд Марчэўскі (1832–1903). Праўда, кіраўніка Камітэта жандары арыштавалі 21 кастрычніка 1861 г. Што цікава: перад арыштам А. Кажанёўскі пісаў у Віцебск А. Вярыгу-Дарэўскаму:

Пісьмо Ваша, без даты, але мілае сэрцу, што любіць нават самыя забытыя куткі сваёй зямлі, атрымаў чатыры дні назад <...>. Затрымка выйшла з прычыны немагчымасці адпісаць у гэтыя страшныя дні стану аблогі, хаця гэты стан пераносіцца можна і стойка... Наконт карэспандэнцыі – і хуткай – прашу. Павінна яна быць маладой паводле думкі і напісаная жывым словам... Памятайце, што 3/15 лістапада першы нумар выйдзе. Прысылайце, што маеце нават найменшага на беларускай мове: я павінен паглядзець, што гэта такое. Так, не прачытаўшы, рашыць не магу...

⁵⁸ Нягледзячы на тое, што ў грамадстве шырока абмяркоўвалася сялянская рэформа 19 лютага 1861 года, у “парыжскім” выданні гэты аспект (“воля”, дадзена царом) не адлюстраваны. Магчыма, з тае прычыны, што выдаўцы нічога свайго не дадалі, а толькі выкасоўвалі “састарэлы рэферэндум” з тэксту, які быў напісаны ўласна да апублікавання царскага маніфесту.

⁵⁹ Не бяром пад увагу копіі з хрэстаматыі Б. Эпімаха-Шыпілы і ў матэрыялах А. Ельскага: абедзве ўзніклі пазней як вынік збіральніцкай дзейнасці.

Асабліва хацеў бы мець драмку, думка якой невымоўна мне падабаецца [Цыт. па: Кісялёў 1971: 193].

Г. Кісялёў, які апублікаваў гэты ліст А. Кажанёўскага, лічыў, што напісаны ён у верасні–кастрычніку 1861 г. і датычыць публікацыі твораў А. Вярыгі-Дарэўскага ў планаванай газеце “Dwutygodnik”. Але звернем увагу на тое, што адпраўнік піша пра “страшныя дні стану аблогі”, г. зн., пра ваенны стан у Варшаве, а таксама на эзопавую мову ліста (“Павінна яна быць маладой паводле думкі і напісана жывым словам”). Ці не ішла тут гаворка не толькі пра “звычайныя” літаратурныя творы, але і тыя, якіх патрабаваў час, патрабавала справа, якую займаўся А. Кажанёўскі? Думаецца, А. Вярыга-Дарэўскі (паводле некаторых звестак адзін з кіраўнікоў вызваленчага руху на Віцебшчыне) добра разумеў, якую літаратуру – легальную і нелегальную – трэба выдаваць у сітуацыі, якая склалася. І цікава было б даведацца: што выслала Беларуска-Дуда ў кастрычніку–лістападзе 1861 года ў Варшаву? Бо няварта сумнявацца, што ў Беласток *Гутарка...* трапіла праз Варшаву. І магчыма нават, даслаў яе А. Вярыга-Дарэўскі. Прынамсі, мы не ведаем пра кантакты каго-небудзь яшчэ з беларусаў з *Komitetem Miejskim*.

Па-другое, найважнейшую ролю ў справе друку *Гутаркі...* адыграў Б. Шварцэ (1834–1904), які ні паходжаннем, ні нараджэннем (прышоў на свет у Францыі ў сям’і польскіх эмігрантаў) не быў звязаны з Літвой-Беларуссю, а таму рэдагаваць беларускамоўныя тэксты ён наўрад ці мог⁶⁰. Б. Шварцэ адно выконваў заданне *Komitetu Miejskiego*⁶¹, якому падпарадкоўваўся, працуючы з 1860 года па май 1862 года на Беласточчыне на будаўніцтве Пецябургска-Варшаўскае чыгункі.

Па-трэцяе, выканаць заданне *Komitetu Miejskiego* стала магчымым тады, калі Б. Дэнель прывёз у Беласток “шрыфты”, г. зн. невялікі ручны друкавальны станок. Калі гэта адбылося? Вядома, што Б. Дэнель (1830–1863), пасля арышту ў лістападзе 1860 г. і вызвалення з Варшаўскай цытадэлі 30 сакавіка 1861 года, пэўны час удзельнічаў у рэдагаванні газеты-ўлёткі “*Strażnica*”. Яна выходзіла ў Варшаве з 1 ліпеня 1861 года. У гэтым жа годзе, зусім верагодна – пасля 14 кастрычніка, яго зноў арыштавалі і выслалі на Беласточчыну, дзе ён працаваў на будаўніцтве Пецябургска-Варшаўскае чыгункі. Відаць, толькі позняй восенню 1861 г. Б. Шварцэ атрымаў “шрыфты” і адначасна даручэнне *Komitetu Miejskiego*, што ён павінен друкаваць (і распаўсюджаць?) свае выданні для беларускамоўных сялян Беласточчыны, Віленшчыны і Гародзеншчыны.

⁶⁰ Мажліва, аднак, што Б. Шварцэ някепка разумеў беларускую мову. Пра гэта могуць сведчыць ягоныя ўспаміны *Siedem lat w Szlyselburgu*, напісаныя ў 1893 годзе: “Szeroko się uśmiechnął jasnowłosy jamszczyk, zdjął niski czarny kapelus, i słodkiutko przemówił: *barin, na wodku, za to, czto szczeniwo przywioz!* Musiałem się roześmiać, tak mi się podobała ta niewinna ironia Moskala – nie pamiętam, com mi z białoruska odpowiedział: *sztob ty prapau, albo coś podobnego*” [Sywarce 1893: 4].

⁶¹ Нягледзячы на тое, што А. Кажанёўскі знаходзіўся ў Варшаўскай цытадэлі, справа друку агітацыйнае беларускамоўнае літаратуры пачаў, відаць, ён.

Новая рэдакцыя *Гутаркі...* адлюстроўвала пазіцыю варшаўскіх чырвоных, а менавіта, курс на ўзброенае паўстанне, якое меркавалася пачаць 26 чэрвеня 1862 г. З гэтае прычыны ў вядомым у той час тэксце скасавалі строфы з заклікамі “правільна” галасаваць на “рэферэндуме”, а дадалі⁶² больш актуальныя:

Na wiasnu jak daśc Boh hranieć
Prancuz – Palak z zaunierami,
J jak Polszcza usia ustanieć
Idziom i My z Palakami.
<...>
Usim szczaście Boh nam daśc,
I prapadzie Maskouska właśc!!!.

Дзе, калі і кім было гэта зроблена? Відавочна, не ў Варшаве. Мы лічым, што “ланцужок” ад А. Вярыгі-Дарэўскага (а можа, і “віцебскае паэтычнае школы”) да А. Кажанёўскага і Komitetu Miejskiego мог доўжыцца да Б. Шварцэ і “парыжскага” выдання *Гутаркі...* А ўключэнне ў зборнічак верша *Dobryja wieści* можа быць адно на карысць гіпотэзы пра непасрэднае дачыненне вядомых літаратараў Літвы-Беларусі да “парыжскага” выдання: верш У. Сыракомлі не быў шырокавядомым, але яго маглі мець блізкія прыяцелі літоўскага лірніка.

Бібліяграфія

- Abramavičius Vladas. 1949. *Bibliografiâ po belorusskoj literature. Hudožestvennyje i publicističeskie proizvedeniâ, opublikovannye i rukopisnye* [mašynapis]. Vil'nûs [Абрамавічюс Владас. 1949. *Библиография по белорусской литературе. Художественные и публицистические произведения, опубликованные и рукописные* (машынапіс). Вильнюс].
- Adam Chmielowski i Marcei Nałecz Dobrowolski [online] <https://www.ipsb.nina.gov.pl/a/foto/adam-chmielow-ski-i-marceli-nalecz-dobrowolski> [dostup : 24.06.2019].
- [Akelaïtis Mikalojus]. 1906. *Litovskîâ pis'ma, kotoryâ predpoloženo bylo napečatat' v Memelë. Pis'mo starika iz Vil'ny. Pis'mo bėdnâka iz Litvy. V: Sbornik dokumentov muzeâ Grafa M.N. Murav'eva*. T. 1. Vil'na [Akelaïtis Mikalojus. 1906. *Литовскія пiсьма, которыя предположено было напечатать въ Мемель. Письмо старика из Вильны. Письмо бѣдняка изъ Литвы. В: Сборникъ документовъ музея Графа М.Н. Муравьева*. Т. 1. Вильна].
- Archiwum Głównie Akt Dawnych (AGAD), zespół 378: *Archiwum Prozarów i Jelskich, 1401: Materyały bibliograficzne z zakresu literatury białoruskiej uzbierane przez Al. Jelskiego*.
- Awejde Oskar. 1965. *Rola prasy rewolucyjnej w powstaniach 1831 i 1863 roku [styczeń 1866]*. W: *Zbiór zeznań śledczych o przebiegu powstania styczniowego*. Wrocław-Warszawa-Kraków.
- Barysenka Vasil'. 1957. Franciřak Bagušėvič i prablema rėalizma ũ belaruskaj literatury XIX stagoddzâ. Minsk [Барысенка Василь. 1957. *Францішак Багушэвіч і праблема рэалізма ў беларускай літаратуры XIX стагоддзя*. Мінск].
- Belaruskî dzâržaŭny arhiŭ literatury i mastactva (BDALIM), f. 66: *Bėndė Lukař Apanasavič, vop. 1, spr. 993: Gutarka staroga dzeda. Verř. Pis'ma starika iz Vil'ni. Publicystyčny*

⁶² Больш дакладна: перапрацавалі страфу з літаграфіі, дзе ішла гаворка пра Л. Мераслаўскага.

- tvor. *Mašynapisnyâ kopii* [Беларускі дзяржаўны архіў літаратуры і мастацтва (БДАЛіМ), ф. 66: *Бэндэ Лукаш Апанасавіч*, воп. 1, спр. 993: *Гутарка старога дзеда. Верш. Письма старика из Вильни. Публіцыстычны твор. Машынапісныя копіі*].
- Belaruskâ litaratura XIX stagoddzâ: *Hrèstamatyâ*. 1971. Sklad. S. Aleksandrovič, A. Lojka, V. Ragojša. Minsk [Беларуская літаратура XIX стагоддзя: *Хрэстаматыя*. 1971. Склад. С. Александровіч, А. Лойка, В. Рагойша. Мінск].
- Bibliografia polska XIX stulecia przez K. Estreichera*. 1881. T. VI: *Dopełnienia (A–O)*. Kraków.
- Biblioteka Jagiellońska (BJ), sygn. 9288III: *Wiersze różne przestane Józefowi Bohdanowi Zaleskiemu*.
- Central'nij deržavnij istoričnij arhiv Ukraïni (CDIAK Ukraïni), f. 442: *Kancelâriâ kiivs'kogo, podil's'kogo i volins'kogo general-gubernatora, m. Kiiv*, op. 812, spr. 4 [Центральний державний історичний архів України (ЦДІАК України), ф. 442: *Канцелярія київського, подільського і волинського генерал-губернатора, м. Київ*, оп. 812, спр. 4 [online] https://cdiak.archives.gov.ua/v_do_150_pochatku_Polsko_go_povstannya_1863-1864.php [доступ: 18.03.2020].
- Dunin-Marcinkevič Vincènt. 2008. *Zbor tvoraŭ u 2 t. T. 2: Veršavanyâ apovesci i apavâdannî, veršy, publicystyka, listy i paslanni, peraklady, Dubia*. Minsk [Дунін-Марцінкевіч Вінцэнт. 2008. *Збор твораў у 2 т. Т. 2: Вершаваныя аповесці і апавяданні, вершы, публіцыстыка, лісты і паслання, пераклады, Dubia*. Мінск].
- Elektronnye opisi* [Электронные описи] [online] <http://statearchive.ru/383> [доступ: 18.03.2020].
- Garèckì Maksìm. 1920. *Gistoryâ belaruskaj litaratury. Vil'nâ* [Гарэцкі Максім. 1920. *Гісторыя беларускае літаратуры*. Вільня].
- Garèckì Maksìm. 1926. *Gistoryâ belaruskaj litaratury, vydan'ne čas'vertaj, peraroblajae. Mensk* [Гарэцкі Максім. 1926. *Гісторыя беларускае літаратуры, выданьне чацьвертае, пераробленае*. Менск].
- Geneologia polska* [online] <https://polishgenealogy1.blogspot.com/2017/04/dobrowolski.html> [dostup: 25.06.2019].
- Geneologia Polaków: Katalog Powstańców Styczniowych* [online] <https://geneologia.okie.pl/powstania/index.php?nazwisko=Piekarski> [dostup: 28.09.2019].
- Generalitet rossijskoj imperatorskojarmii i flota* [Генералітэт расійскай імператарскай арміі і флота] [online] http://www.rusgene ral.ru/general_r1.html [доступ: 13.09.2019].
- Gosudarstvennyj arhiv Rossijskoj Federacii (GARF), f. 109, op. 37: *I èksped., 1862 g., d. 228: O dvuh vozmutitel'nyh stihotvoreniah na malorossijskom âzyke pod zaglaviet ZNAJTE LÛDE DLÂ ĆEGO CAR' VIS'KO TREMAE i TuĆA VREMEN PROŠEDŠIH I NASTOÂŠIH, najdennyh podbrošennymi neizvestno kem v uezdah: Gajsinskom – Podol'skoj i Uman'skom – Kievskoj gubernij* [Государственный архив Российской Федерации (ГАРФ), ф. 109, оп. 37: *І экспед., 1862 г., д. 228: О двух возмутительных стихотворениях на малороссийском языке под заглавием ЗНАЙТЕ ЛЮДЕ ДЛЯ ЧЕГО ЦАРЬ ВИСЬКО ТРЕМАЕ и Туча времен прошедших и настоящих, найденных подброшенными неизвестно кем в уездах: Гайсинском – Подольской и Уманском – Киевской губерний*] [online] <http://opisi.garf.su/default.asp?base=garf&menu=2&v=7&node=348&cd=1322823&fond=1147&opis=9160&delo=5754607> [доступ: 18.03.2020].
- Gronskij Aleksandr. 2005. *Nacional'no-religioznoe napolnenie "Mužickoj pravdy"*. V: *Materialy X Meždunarodnyh Kirillo-Mefodievskih čtenij*, v 2 č. Minsk [Гронский Александр. 2005. *Национально-религиозное наполнение "Мужицкой правды"*. В: *Материалы X Международных Кирилло-Методиевских чтений*, в 2 ч. Минск].

- Haŭstovič Mikola. 1999. "Čaper maskal' pae mudrageliki svae". "Spadčyna" № 5–6 [Хаўстовіч Мікола. 1999. "Цяпер маскаль пяе мудрагелікі свae". "Спадчына" № 5–6].
- Haŭstovič Mikola. 2017. *Dasledavannii matèryâly: Litaratura Belarusi XIX – račatku XX stagoddzâ*, tom trèci. Warszawa [Хаўстовіч Мікола. 2017. *Даследаванні і матэрыялы: Літаратура Беларусі XIX – пачатку XX стагоддзя*, том трэці. Warszawa].
- Hutorka staroho dzieda*. 1861. "Dziennik Literacki" nr 89 (8 listopada).
- Īvanova Lŭdmila. 2013. *Ukraïns'ke pitannâ v pol's'komu povstanni 1863 r.* "Ėvropejs'ki perspektivi" № 12 [Іванова Людміла. 2013. *Українське питання в польському повстанні 1863 р.* "Європейські перспективи" № 12].
- Janulaitis Augustinas. 1925. *Spausdintieji ir nespausdintieji 1863–64 m. sukilimo raštai.* „Karo Archyvas“ t. 1: 216–219.
- Канапакі Масей. 1961. *Nad Memuarami Bruna Karatynskaga.* „Niva“ № 41 [Канапакі Мацей. 1961. *Над мемуарамі Бруна Каратынскага.* „Ніва“ № 41].
- Karatynski Vincès'. 1922. *Z GUTARKI STAROGA DZEDA.* U: Garècki Maksim. 1922. *Hrystamatyâ belaruskae lîtèratyry. XI vek – 1905 god.* Vil'nâ [Каратынскі Вінцэс'. 1922. *З Гутаркі старога дзеда.* У: Гарэцкі Максім. 1922. *Хрыстаматыя беларускае літэратуры. XI век – 1905 год.* Вільня].
- Karatynski Vincès'. 1981. *Tvory.* Minsk [Каратынскі Вінцэс'. 1981. *Творы.* Мінск].
- Karatynski Vincès'. 1994. *Tvory.* Minsk [Каратынскі Вінцэс'. 1994. *Творы.* Мінск].
- Karskij Efimij. 1903. *Bělorussy, t. I: Vvedenie v izučenie âzyka i narodnoj slovesnosti, s priloženiem dvuh kart.* Varšava [Карскій Ефимій. 1903. *Бьлоруссы, т. I: Введение въ изучение языка и народной словесности, съ приложениемъ двухъ картъ.* Варшава].
- Karskij Efimij. 1922. *Bělorusy, t. III: Očerki slovesnosti běloruskago plemeni, č. 3: Hudožestvennaâ literatura na narodnom âzykě.* Petrograd [Карскій Ефимій. 1922. *Бьлорусы, т. III: Очерки словесности бьлорускаго племени, ч. 3: Художественная литература на народномъ языкѣ.* Петроградъ].
- Katalog dzieł znajdujących się w księgarni N. Kamieńskiego i Spółki w Poznaniu (w bazarze).* 1858. Poznań: Nakładem i czcionkami N. Kamieńskiego i Spółki.
- Kisâlëŭ Genadz'. 1961. *V. Dunin-Marcinkevič i paŭstanne 1863 g.* "Polymâ" № 5 [Кісялëŭ Генадзь. 1961. *В. Дунін-Марцінкевіч і паўстанне 1863 г.* "Полымя" № 5].
- Kisâlëŭ Genadz'. 1963. *Sejbity večnaga: artykuly pra belaruskich pis'mennikaŭ i dzeďčaj rėvalŭsujnaga ruhu 1863 goda.* Minsk [Кісялëŭ Генадзь. 1963. *Сейбіты вечнага: артыкулы пра беларускіх пісьменнікаў і дзеячаў рэвалюцыйнага руху 1863 года.* Мінск].
- Kisâlëŭ Genadz'. 1971. *Zagadka belaruskaj ĖNEIDY.* Minsk [Кісялëŭ Генадзь. 1971. *Загадка беларускай ЭНЕІДЫ.* Мінск].
- Kisâlëŭ Genadz'. 2007. *Agitacyjnaâ publicystryka 1860-ŭ gadoŭ.* U: *Gistoryâ belaruskaj litaratury XI–XIX stagoddzâŭ u dvuh tamah.* T. 2: *Novaâ litaratura: drugaâ palova XVIII – XIX stagoddze.* Minsk [Кісялëŭ Генадзь. 2007. *Агітацыйная публіцыстыка 1860-х гадоў.* У: *Гісторыя беларускай літаратуры XI–XIX стагоддзяў у двух тамах.* Т. 2: *Новая літаратура: другая палова XVIII – XIX стагоддзе.* Мінск].
- Kisâlëŭ Genadz'. 2009. *Sejbity večnaga: artykuly pra belaruskichpis'mennikaŭ i dzeďčaj rėvalŭsujnaga rėvalŭsujnaga ruhu 1863 goda; Skarynaŭskaâ simvolika: vytoki, tradycyŭ, intėrprėtacyŭ.* Minsk [Кісялëŭ Генадзь. 2009. *Сейбіты вечнага: артыкулы пра беларускіх пісьменнікаў і дзеячаў рэвалюцыйнага руху 1863 года; Скарынаўская сімволіка: вытокі, традыцыі, інтэрпрэтацыі.* Мінск].
- Lietuvos valstybės istorijos archyvas (LVIA), f. 378: *Kanceliariâ Vilenskogo, Kovenskogo i Grodnenskogo general-gubernatora.* 1768–1915. *Političeskij otdel.* 1864, b. 106: *O dvorâninė Radomskoj gubernii Opočinskago uėzda Konstantinė Lopateckom*

- [LVIA, f. 378: Канцелярыя Виленскаго, Ковенскаго и Гродненскаго генерал-губернатора. 1768–1915. Политический отдел. 1864, б. 106: О дворянинъ Радомской губернии Опочинскаго уѣзда Константинъ Лопатецкомъ].
- Lietuvos valstybės istorijos archyvas (LVIA), f. 1248: *Vremennyj polevoj auditoriat pri štabe komanduišego vojskami Vilenskogo voennogo okruga (1863–1911)*, ар. 1: *Sledstvennye dela učastnikov vosstaniâ 1863 g.*, б. 22: *Dělo o poměšicě vdově Bondzinskoj, dočeri eâ Ideli, dvorânině Kaminskom i poměšikě Vasilevskom* [LVIA, f. 1248: *Временный полевой аудиториаг при штабе командующаго войсками Виленскаго военнаго округа (1863–1911)*, ар. 1: *Следственные дела участников восстания 1863 г.*, б. 22: *Дѣло о помѣщицѣ вдовѣ Бондзинской, дочери ея Идели, дворянинѣ Каминскомъ и помѣщикѣ Василевскомъ*].
- Łukaszewicz L. 1860. *Rys dziejów piśmiennictwa polskiego*, wydanie drugie wiêksze, uzupełnione i doprowadzone do roku 1860. Poznań: Nakładem i czcionkami N. Kamieńskiego i Spółki.
- Luščycki Ivan. 1958. *Narysy pa гісторыі грамадска-палітычнай і філасофскай думкі ў Беларусі ў другой палавіне XIX веку*. Мінск [Лушчыцкі Іван. 1958. *Нарысы па гісторыі грамадска-палітычнай і філасофскай думкі ў Беларусі ў другой палавіне XIX веку*. Мінск].
- Mal'dzis Adam. 1968. *Tvorčae pabraccimstva: Belaruska-pol'skiâ litaraturnyâ ŭzaemasuvâzi ŭ XIX st.* Мінск [Мальдзіс Адам. 1968. *Творчае пбрацііства: Беларуска-польская літаратурная ўзаемасувязі ў XIX ст.* Мінск].
- Mal'dzis Adam. 1969. *Litaratura XIX st. U: Gistoryâ belaruskaj dakastryčnickaj litaratury*, т. 2: *Litaratura XIX – раčатку XX st.* Мінск [Мальдзіс Адам. 1969. *Літаратура XIX ст. У: Гісторыя беларускай дакастрычніцкай літаратуры*, т. 2: *Літаратура XIX – пачатку XX ст.* Мінск].
- Méyet L. 1888. *Wizerunki A. Mickiewicza. Zestawione i poprzedzone wstępem.* Lwów.
- Morozowa Olga. 1982. *Bronisław Szwarce.* Wrocław-Warszawa-Kraków-Gdańsk-Łódź.
- Nastulczyk Tomasz. 2017. *Gawęda starego dziada – Hutorka staroho dzieda: studium bibliograficzno-edytorskie literatury polsko-białoruskiej XIX wieku.* Kraków.
- Nevskââ pisčebumazaňnââ fabrika* [Невская писчебумажная фабрика [online] https://ru.wikipedia.org/wiki/Невская_писчебумажная_фабрика [доступ: 20.07.2019].
- Nowiński Franciszek. *Stowarzyszenie studentów „Ogół”* [online] <http://www.polski-petersburg.pl/hasla/stowarzyszenie-studentow-ogol> [dostęp: 26.06.2019].
- Pavlovskij I. 1843. *Geografiâ Rossijskoj imperii, čast' vtoraâ.* Derpt [Павловскій И. 1843. *Географія Російској имперіі, часть вторая.* Дерптъ].
- Polski Słownik Biograficzny.* 1939–1946. Т. 5. Kraków.
- Polski Słownik Biograficzny.* 1971. Т. XVI. Warszawa.
- Revolúcionnyj pod"em v LITVE i Belorussii v 1861–1862 gg.. Materialy i dokumenty.* 1964. Moskva [Революционный подъем в Литве и Белоруссии в 1861–1862 гг.. Материалы и документы. 1964. Москва].
- Rossijskij gosudarstvennyj istoričeskij arhiv (RGIA), f. 1282, op. 1, d. 25 [Российский государственный исторический архив (РГИА), ф. 1282, оп. 1, д. 25].
- Słownik geograficzny Królestwa Polskiego i innych krajów słowiańskich.* 1882. Т. III. Warszawa.
- Słownik geograficzny Królestwa Polskiego i innych krajów słowiańskich.* 1895. Т. XIV. Warszawa.
- Staronka vopisu Bibliôtèki B. Èpimah-Šypily* [u:] BDAMLМ, f. 66, vop. 1, spr. 1429 [Старонка вопісу бібліятэкі Б. Эпімах-Шыпілы [у:] БДАМЛМ, ф. 66, воп. 1, спр. 1429, арк. 1 [online] <http://archives.gov.by/index.php?id=964432> [доступ: 24.02.2020].
- Szwarce Bronisław. 1893. *Siedem lat w Szylselburgu.* Lwów.
- Szwarce Bronisław. 1903. *I. Założenie Komitetu Centralnego w r. 1862. W: W czterdziestą rocznicę Powstania Stycziowego. 1863–1903.* Lwów.

- Šacillo M. 2003. *Ėvolūciā nalogovoj sistemy Rossii v XIX veke*. V: *Ėkonomičeskaā istoriā: Ėže-godnik – 2002*. Moskva [Шацилло М. 2003. *Эволюция налоговой системы России в XIX веке*. В: *Экономическая история: Ежегодник – 2002*. Москва [online] <https://statehistory.ru/5537/Evoljutsiya-nalogovoy-sistemy-Rossii-v-XIX-veke/> [доступ: 25.06.2019].
- Tal'virskā Zinaida. 1967. *Nekotorye voprosy obščestvennogo dviženiā v LITVE i Belorussii v konce 50-h – načale 60-h godov i podpol'naā literatura*. V: *Revolūcionnā Rossiā i Revolūcionnā Pol'ša (vtoraā polovina XIX v.): Sbornik statej*. Moskva [Тальвирская Зинаида. 1967. *Некоторые вопросы общественного движения в Литве и Белоруссии в конце 50-х – начале 60-х годов и подпольная литература*. В: *Революционная Россия и революционная Польша (вторая половина XIX в.): Сборник статей*. Москва].
- Włodzimirz Aleksander Kurnatowski z Kurnatowic h. Łodzia [online] <http://www.sejm-wielki.pl/b/13.415.223> [dostup 29.06.2019].
- Zakład Narodowy im. Ossolińskich (ZNiO), sygn. 14690, I i II.
- Zalataā kalekcyā belaruskaj litaratury Ź 50 tamah. T. 4: *Litaratura drugoj palovy XIX stagoddzā*. Č 1. Minsk [Залатая калекцыя беларускай літаратуры Ź 50 тамах. Т. 4: *Літаратура другой паловы XIX стагоддзя*. Ч. 1. Мінск].
- Zaporožec' Frem. 2013. *Nastupaē tuča: Tuča prošedšyh i nastoašyh vremen*. V: *Ukrain'ska identičnist' i movne pitannā v Rosijs'kij imperii: Sproba deržavnogo regulūvannā (1847–1914): Zbīrnik dokumentiv i materialiv*. Kiiv [Запорожець Фрем. 2013. *Наступає туча: Туча прошедших и настоящих времен*. В: *Українська ідентичність і мовне питання в Російській імперії: Спроба державного регулювання (1847–1914): Збірник документів і матеріалів*. Київ].
- Zemkevič Ramual'd. 1918. *Staraābelaruskā pis'mennas'c': Z arhivu Romual'da Zemkeviča*. "Varta" № 1 [Земкевіч Рамуальд. 1918. *Старая беларуская пісьменнасць: З архіву Ромуальда Земкевіча*. "Варта" № 1].

ABSTRACT: About thirty Belarusian-language texts of the Uprising of 1863 have survived up to this day. Our interest lay, first of all, in the history of these works, the problems of their textual analysis, as well as their attribution. We closely looked at all known and available lists of their publishers. This concerns the Conversation (Hutarka) of an old man, twenty-two lists of which (nineteen Belarusian, one Lithuanian and one Russian) have recently been published in a specialised book by Tomas Nastulchik. We used photocopies from T. Nastulchik's book as well as originals (or microfilms) from archival files, tried to identify the protograph of the Conversation..., or rather, the author's version of the work. As a result, we came to the conclusion that the preserved lists can be divided into five groups (some of which include two, three or four edited versions of the text). This may mean that, on the basis of the author's version, no less than five lists appeared, the scribes of which were in fact editors or even co-authors of our poet. We believe that some of the earliest, and thus the closest to the protograph, are the lists of the so-called "lithographed" groups. We did not raise the question of authorship due to the lack of necessary material, but we believe that the presence of a significant number of verbs with an infinitive postfix- "ci" in the lists of the "lithographed" and "Poznań-Lviv" groups directs our efforts to find the author among speakers of the Volkovysk-Bialystok dialect of the Belarusian language. Of course, K. Kalinouski may not be the author, but the significant similarity of the Conversation (Hutarka)... and the "Muzhytskaya Prauda" in many aspects of its ideological and artistic content allows us to look for the poet in the circle of his closest associates, both among the students of the St. Petersburg-Moscow youth and the Grodno

insurgent organization. We considered it necessary to include Lithuanian-language versions of the Conversation (Hutarka) in our publication since we believe that the problem of attribution of the Belarusian work is closely connected to the Lithuanian text.

KEYWORDS: Uprising of 1863, *Old Grandfather's Conversation*, protograph, lists, editions, attribution.

STRESZCZENIE: Zachowało się około trzydziestu białoruskich tekstów z okresu Powstania 1863 r. W artykule główną uwagę zwrócono przede wszystkim na historię tych utworów, problemy tekstologii i atrybucji. Przeanalizowano uważnie dobrze znane i dostępne redakcje. Przede wszystkim dotyczy to *Gawędy Starego Dziada*, której dwadzieścia dwie wersje (dziewiętnaście białoruskich, dwie litewskie i rosyjska) zostały niedawno opublikowane w książce Tomasza Nastulczyka. Korzystając zarówno z fotokopii T. Nastulczyka, jak i oryginałów (lub mikrofilmów), spróbowano „odnaleźć” protograf *Gawędy...*, autorską wersję dzieła. W rezultacie zasugerowano, że znane wersje można podzielić na pięć grup (niektóre z nich mają dwie, trzy lub cztery edycje). Może to oznaczać, że z wersji autora wyłoniło się co najmniej pięć redakcji, których kopistami byli w rzeczywistości redaktorzy, a nawet współautorzy naszego poety. W wyniku analizy stwierdzono, że najbliższym protografu jest wariant tzw. grupy „litograficznej”. W tym artykule nie podnoszono kwestii autorstwa, ale obecność w wersjach grup „litografowanych” i „poznafsko-lwowskich” znacznej liczby czasowników z bezokolicznikiem na *-ci* kieruje nasze starania w poszukiwaniu autora na nosicieli dialektu wołkowysko-białostockiego. Oczywiście K. Kalinouski może nie być tym autorem, ale znaczące podobieństwo *Gawędy...* do „Muzyckiej Prawdy” w wielu aspektach treści ideologicznych i artystycznych pozwala na poszukiwanie poety wśród jego najbliższych współpracowników, zarówno wśród młodzieży studenckiej w Petersburgu i Moskwie, jak i organizacji powstańczej na Grodzieńszczyźnie.

SŁOWA KLUCZOWE: Powstanie styczniowe, *Gawęda Starego Dziada*, protograf, spisy, wydania, atrybucja.

РЭЗЬЮМЭ: Да нашага часу дайшлі блізу трыццаці беларускамоўных тэкстаў Паўстання 1863 г. У артыкуле нас у першую чаргу цікавілі пытанні гісторыі гэтых твораў, праблемы тэксталогіі, а таксама атрыбуцыі. Дык мы пільна прыглядаліся да ўсіх вядомых і даступных іхніх спісаў-рэдакцый. У першую чаргу сказанае датычыць *Гутаркі старога дзеда*, дваццаць два спісы якое (дзеятнаццаць беларускіх, два літоўскія і расейскі) нядаўна ў адмысловай кнізе выдаў Томаш Настульчык. Мы, выкарыстоўваючы як фотакопіі Т. Настульчыка, так і арыгіналы (ці мікрафільмы) з архіўных спраў, паспрабавалі „дашукацца” пратографа *Гутаркі...*, аўтарскага варыянта твора. У выніку прыйшлі да думкі, што захаваныя спісы магчыма падзяліць на пяць груп (асобныя з якіх маюць дзве, тры ці чатыры рэдакцыі). Гэта можа азначаць, што на падставе аўтарскага варыянта ўзнікла не менш за пяць спісаў, перапісвальнікі якіх з’яўляліся па сутнасці рэдактарамі ці нават сааўтарамі нашага паэта. Мы лічым, што адным з найбольш ранніх, а г. зн. і найбольш набліжаным да пратографа, з’яўляецца варыянт г. зв. „літаграфаванае” групы. Пытанне пра аўтарства ў дадзенай працы мы не ставім, але мяркуем, што наяўнасць у спісах „літаграфаванае”, а таксама „пазнанскальвоўскае” групаў значнае колькасці дзеясловаў з інфінітыўным суфіксам *-ci* скіроўвае нашыя намаганні на пошук аўтара сярод носьбітаў ваўкавыска-

беластоцкага дыялекту беларускае мовы. Вядома, К. Каліноўскі гэтым аўтарам можа і не быць, аднак значнае падабенства *Гутаркі...* да “Мужыцкае праўды” ў шмат якіх аспектах ідэйна-мастацкага зместу дазваляе шукаць паэта ў коле ягоных найбліжэйшых аднадумцаў як сярод студэнцкае пецярска-маскоўскае моладзі, так і Гродзенскае паўстанцкае арганізацыі.

КЛЮЧАВЫЯ СЛОВЫ: Паўстанне 1863 г., *Гутарка старога Дзеда*, пратограф, спісы, рэдакцыі, атрыбуцыя.